

บทที่ 7 ศูนย์กลางพระนคร

ศูนย์กลางเมือง มักเป็นบริเวณที่มีความสำคัญที่สุดของเมือง ทั้งในเชิงเศรษฐกิจ การเมือง และความเชื่อ ศูนย์กลางของเมืองหลายแห่งเป็นจุดแรกที่ปรากฏการตั้งถิ่นฐานแบบเมือง หรือเรียกได้ว่า เป็นพื้นที่ที่ประวัติศาสตร์ของเมืองเริ่มต้น เมื่อเป็นเช่นนี้ ศูนย์กลางเมืองจึงเป็นองค์ประกอบที่โดดเด่นที่สุดอย่างหนึ่งของแบบผังเมือง ในห้วงเจ็ดทศวรรษแรก กรุงเทพมหานครมีศูนย์กลางเมืองที่เด่นชัด และแสดงบทบาทสำคัญไม่เพียงในระดับเมืองเท่านั้น แต่ยัง รวมถึงระดับชาติอีกด้วย บทที่ 7 มุ่งศึกษาศูนย์กลางพระนคร ทั้งในเชิงกายภาพ เศรษฐกิจสังคม และความเชื่อ เพื่อทำความเข้าใจบทบาทหน้าที่ของศูนย์กลางพระนครในแบบผังพระนคร

7.1 ธรรมเนียมวัดเป็นศูนย์กลางพระนคร

การเป็นต้นกำเนิดของเมือง มิได้หมายความว่าวังหลวงจะเป็นศูนย์กลางของพระนครเสมอไป ตามธรรมเนียมดั้งเดิมของรัฐในภูมิภาคเอเชียอาคเนย์ บรรดาเมืองใหญ่ต่างๆ มักมีศาสนสถานเป็นศูนย์กลาง เมืองศูนย์กลางการปกครองของรัฐ เช่น สุโขทัย นครศรีธรรมราช สุพรรณบุรี และลพบุรี ล้วนมี ‘วัดมหาธาตุ’ ‘วัดพระศรีมหาธาตุ’ หรือ ‘วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ’ เป็นศูนย์กลางเมือง ทั้งสิ้น กรุงศรีอยุธยาเมื่อแรกตั้งก็ถือตามธรรมเนียมการวางผังเมืองเช่นนี้ด้วยเช่นกัน ตามหลักฐานในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ และฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) วัดพระศรีมหาธาตุของกรุงศรีอยุธยาเริ่มสร้างเมื่อ พ.ศ. 1917 ในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 (ขุนหลวงพระจั่ว) หรือราว 24 ปีหลังการสถาปนากรุงศรีอยุธยา “ศักราช 736 ขาลศก สมเด็จพระบรมราชาเจ้า และพระมหาเถรธรรมมาภิบาลญาณ แรกสถาปนาพระศรีรัตนมหาธาตุ ฝ่ายบูรพทิศหน้าพระบรรพท์ ชั้นสิงห์ สูงเส้น 3 วา”¹ ตัววัดตั้งอยู่ทางด้านเหนือของหนองโสน ตรงย่านที่เรียกว่าป่าถ่าน ซึ่งเป็นบริเวณใกล้เคียงศูนย์กลางทางภูมิศาสตร์ของเกาะเมือง

การวางผังพระนครศรีอยุธยาโดยกำหนดให้วัดพระศรีมหาธาตุเป็นศูนย์กลางเมืองคือการแสดงออกซึ่งความสำคัญสูงสุดของพุทธศาสนาในสังคมสยามยุคนั้นอย่างตรงไปตรงมา ตามคติจักรวาลมณฑล ตำแหน่งใจกลางเมืองถือเป็นบริเวณที่มีความสำคัญที่สุดในปริมาตรแห่งนั้น ด้วยความที่เป็นสังคมพุทธ วัดย่อมเป็นสถานที่ที่เหมาะสมโดยปริยายที่จะตั้งอยู่ในบริเวณดังกล่าว วัดที่ตั้งขึ้นบริเวณใจกลางพระนครย่อมต้องพิเศษกว่าวัดอื่นๆ

¹ พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์), พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไทย ณ สะพานยศเส, 2457)

กรอบ 7.1: รูปแบบสถาปัตยกรรมของวัดพระศรีมหาธาตุ กรุงศรีอยุธยา

เขตพุทธาวาสของวัดเป็นที่ประดิษฐานหมู่พระสถูปทรงปราสาท 5 องค์ ตั้งอยู่บนฐานสี่เหลี่ยมจัตุรัสยกพื้น มีระเบียงคดล้อม หมู่พระสถูปประกอบด้วย พระสถูปองค์ใหญ่ 1 องค์ตั้งอยู่ตรงกลางเป็นประธาน และพระสถูปบริวารขนาดย่อม 4 องค์ล้อมรอบ สมเด็จพระรามาธิบดีทรงโปรดฯ ให้สร้างหมู่พระสถูปนี้ขึ้นในปี พ.ศ. 1927

พระสถูปประธานเป็นที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ “มียอดคนพุลหุ้มทองสูง 6 เมตร มีบันไดขึ้นไปถึงซุ้มองค์ประธาน พนักบันไดทั้งสองข้างเป็นนาคราชตัวโตเท่าลำตาลเลื้อยลงมา ศิระษะแผ่พานที่เชิงบันได ตรงชั้นบัลลังก์ทั้งสี่มุมมีรูปปั้นประดับ” ตรงชั้นบัลลังก์ทั้ง 4 มุม มีรูปปั้นต่างๆ เช่น รูปครุฑ รูปจตุโลกบาล รูปทวาริกถือดาบ รูปภักษาถือกระบองสั้น และรูปพิราวยักษ์ถือกระบองยาว เป็นต้น ที่ฐานองค์สถูป มีรูปปั้นสัตว์ในป่าหิมพานต์ เช่น ราชสีห์ หมี หงส์ นกยูง กิณนร โค สุนัขป่า กระบือ มังกร เรียงรายอยู่โดยรอบ¹ ภายในองค์พระสถูปประธานมีห้องคูหาเล็กๆ ใช้เป็นที่เก็บผอบบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ พระสถูปบริวารเป็นที่เก็บผอบบรรจุพระธาตุของพระสาวก ตั้งประจำทิศ 4 มุมของฐานยกพื้นระเบียงคดซึ่งล้อมรอบหมู่พระสถูปเจดีย์ไว้ มีพระพุทธรูปศิลาตั้งเรียงรายตลอดแนว ทางปากตะวันออกของหมู่พระสถูปเจดีย์เป็นที่ตั้งพระวิหารขนาดใหญ่ ส่วนทางปากตะวันตกเป็นที่ตั้งพระอุโบสถขนาดย่อมกว่า นอกจากนี้ ในเขตพุทธาวาสยังมีวิหารเล็กๆ และเจดีย์รายอีกเป็นจำนวนมาก เขตพุทธาวาสมีกำแพงแก้วล้อมรอบทั้งสิ้น ด้านภายนอกกำแพงแก้วออกไปทางทิศตะวันตกคือเขตสังฆาวาส เป็นที่ตั้งตำหนักสมเด็จพระสังฆราชและหมู่กุฏิสงฆ์

แบบแผนผังปริมณฑลและสถาปัตยกรรมของวัดพระศรีมหาธาตุ กรุงศรีอยุธยา ได้รับอิทธิพลไม่น้อยจากศาสนสถานฮินดูของขอม ศาสนสถานหรือเทวาลัยของขอม ซึ่งล้วนมีสถาปัตยกรรมทรงปราสาทเป็นองค์ประกอบหลักถูกสร้างขึ้นให้เป็นรูปจำลองของจักรวาลตามคติฮินดู องค์ปราสาทประธานตั้งอยู่ตรงกึ่งกลางของปริมณฑล สื่อความหมายถึงเขาพระสุเมรุ แกนกลางของจักรวาล ปราสาทบริวารสี่องค์ เปรียบตั้งหวิปทั้งสี่ที่รายล้อมเขาพระสุเมรุตามทิศทั้งสี่ ระเบียงคดที่ล้อมรอบปริมณฑลหมายถึงเขากำแพงขอบจักรวาล พื้นที่ขานขาลาภายในระเบียงคดหมายถึงมหาสมุทรกว้างที่อยู่ระหว่างเขาพระสุเมรุกับเขากำแพงขอบจักรวาล องค์ปราสาทประธานมีส่วนล่าง หรือ ‘เรือนธาตุ’ เป็นห้องโถงรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ที่ทุกด้านมีมุขซุ้มประตูยื่นออก ใช้เป็นทางเข้าออก ตรงกลางห้องโถงเป็นที่วางแท่น ‘ฐานโยนี’ รูปสี่เหลี่ยมรองรับแท่น ‘ศิวลึงค์’ องค์ปราสาทประธานส่วนบน หรือ ‘เรือนยอด’ มีลักษณะซ้อนขึ้นเป็นทรงกรวยแหลม เรือนยอดถูกประดับประดาด้วยรูป ‘กลีบขนุน’ และ ‘บัณเฑาะว์’ รวมทั้งรูปสลักของเทพดาประจำลำดับชั้นฐานานาคศักดิ์ หรือทิศทางตามคติความเชื่อ ตรงปลายสุดของยอดปราสาทติดตั้งแท่งโลหะแหลมรูปแฉก เรียกว่า ‘นภศูล’

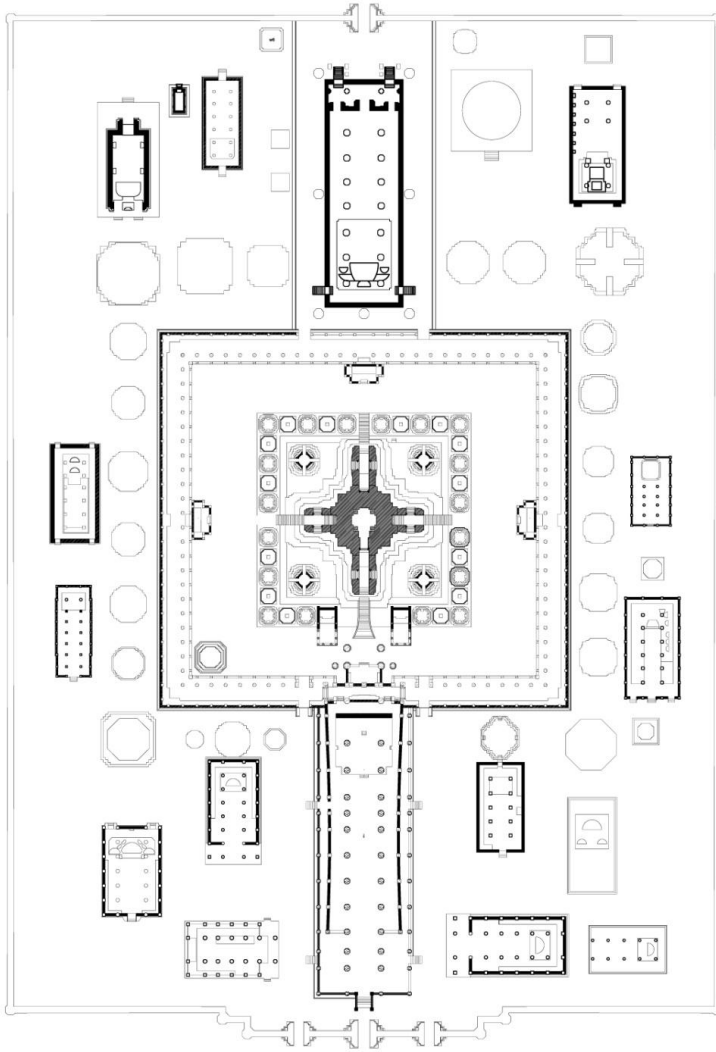
ขอมได้นำแบบอย่างการวางผังและสถาปัตยกรรมศาสนสถานจากอินเดียมาใช้อย่างเต็มรูปครบถ้วน ปกกับการยอมรับศาสนาฮินดูและลัทธิ เทวราชา ตั้งแต่ พุทธศตวรรษที่ 14 เมื่อมีการสร้างปราสาทพนมบาเค็ง ในสมัยพระเจ้าชัยโศวรมันที่ 7 ราวเมื่อเวลาผ่านไป ความเชื่อตามคติฮินดูค่อยเสื่อมถอยลง ขณะที่พุทธศาสนิกายมหายานมีอิทธิพลเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ กระทั่งราว พุทธศตวรรษที่ 17 พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงประกาศตนเป็นองค์ศาสนูปถัมภกของพุทธศาสนา เท่ากับว่าขอมได้เปลี่ยนจากรัฐฮินดูเป็นรัฐพุทธ

กรอบ 7.1: รูปแบบสถาปัตยกรรมของวัดพระศรีมหาธาตุ กรุงศรีอยุธยา (ต่อ)

การณดังกล่าวย่อมส่งผลกระทบต่อลักษณะทางสังคมของขอมอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยง สิ่งที่เห็นได้ชัดก็คือ ความเปลี่ยนแปลงสถานะของพระมหากษัตริย์ ภายใต้ลัทธิเทวราชาแบบฮินดู ถือกันว่า พระมหากษัตริย์ทรงเป็นองค์อวตารของพระศิวะ แต่ในคติมหายาน พระองค์หาได้เป็นภาคหนึ่งของ เทพเจ้า หากทรงเป็นพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร องค์พุทธะผู้เป็นแก่นแกนของโลกในฐานะพระผู้เปี่ยมด้วยพระมหากษัตริย์คุณ คอยสอดส่องดูแลช่วยเหลือมวลมนุษย์ผู้ยากไร้ให้หลุดพ้นจากความทุกข์ยาก อย่างไรก็ตาม แม้ความเชื่อทางศาสนาและวิถีทางสังคมจะเปลี่ยนไป แต่แบบแผนทางกายภาพของศาสนสถานกลับแทบไม่เปลี่ยนแปลง ที่เป็นเช่นนี้เพราะเทวสถานถูกปรับเปลี่ยนให้เป็นพุทธสถานได้อย่างกลมกลืน เท่ากับว่า การเปลี่ยนแปลงทางศาสนาเกิดขึ้นเฉพาะเนื้อหาแต่มิใช่รูปแบบทางกายภาพ สิ่งนี้เป็นไปได้เนื่องจาก ฮินดูและพุทธมีคติเรื่องแผนภูมิจักรวาลที่คล้ายคลึงกัน จักรวาลมณฑลแบบพุทธมีเขาพระสุเมรุเป็นแกนกลางล้อมรอบด้วยเขาสัตตบริภัณฑ์รูปวงแหวน 7 ชั้น โดยที่แต่ละชั้นมีทะเลสีทันดรคั่นถัดออกมาเป็นมหาสมุทรใหญ่ เรียกว่า ‘โลนสมุทร’ ซึ่งมีทวีป 4 ทวีปตั้งอยู่ในสี่ทิศ สุดเขตโลนสมุทรเป็นขอบจักรวาลมีเขากำแพงจักรวาลล้อมรอบ จะเห็นได้ว่าโดยโครงสร้างหลักๆ แล้ว จักรวาลมณฑลแบบพุทธก็ไม่ต่างอะไรจากจักรวาลมณฑลแบบฮินดู ดังนั้น รูปแบบการวางผังและสถาปัตยกรรมแบบฮินดูซึ่งจำลองมาจากแผนภูมิจักรวาลตามคติของตนจึงสอดคล้องกับพิธีกรรมและความหมายสัญลักษณ์แบบพุทธอยู่แล้วเป็นส่วนใหญ่

วัดพระศรีมหาธาตุ กรุงศรีอยุธยา มิได้เป็นเทวสถานเก่าที่ถูกดัดแปลงมาใช้งานเป็นพุทธสถาน แต่เป็นอาคารสถานที่สร้างขึ้นใหม่ ดังนั้น การออกแบบผังและสถาปัตยกรรมจึงมุ่งเน้นการสื่อความหมายเชิงสัญลักษณ์แบบพุทธและการใช้งานในพุทธศาสนกิจเป็นการเฉพาะ องค์พระปราสาทประธานของวัดพระศรีมหาธาตุ มีรูปทรงและการประดับประดาที่ต่างไปจากพระปราสาทในเทวาลัยของขอม ปราสาทขอมส่วนใหญ่มีรูปทรงที่เรียกว่า ‘ศิขร’ ซึ่งมีลักษณะอ้วนป้อม ปลายแหลม ตามแนวคิดแบบขอม พระปราสาทคือรูปจำลองของภูเขาและสวรรค์ ดังนั้น เรือนยอดขององค์พระปราสาทจึงต้องมีมวลที่ดูหนักแน่นมั่นคงเสมือนขุนเขา ทั้งยังต้องจำลองภาพสรวงสวรรค์ให้ปรากฏ รูปประดับรอบยอดขององค์พระปราสาทแสดงโครงสร้างสรวงสวรรค์ตามลำดับชั้นและทิศทาง แต่ละส่วนประดับรูปสลักเหล่าเทพ ประจำลำดับชั้นและทิศทางอย่างชัดเจน พระปราสาทประธาน วัดพระศรีมหาธาตุนั้นต่างจากปราสาทขอมตรงที่เรือนยอดคือรูปทรงที่เรียกว่า ‘งานิยม’ ซึ่งผอมชะลูดเพรีวบางกว่าทรงศิขร ทั้งการประดับประดาเรือนยอดของพระปราสาทก็น้อยกว่าปราสาทขอม รูปสลักเทพประจำตำแหน่งในสรวงสวรรค์ถูกลดความสำคัญลง นอกจากนี้ยังมีการเสริมฐานองค์พระปราสาทให้สูงขึ้นเป็นอันมาก องค์พระปราสาทมิได้มีพื้นที่ใช้สอยเป็นห้องกว้างในส่วนเรือนธาตุเพื่อใช้ประกอบพิธีกรรมดังเทวาลัยของศาสนาฮินดู หากเป็นมวลที่ขยับกันทั้งหมด ไม่มีพื้นที่ใช้สอยภายใน จะมีก็แต่ช่องคูหาเล็ก ๆ พอบรรจุสถูปใส่พระบรมสารีริกธาตุ และพระพุทธรูปขนาดเล็กเท่านั้น เห็นได้ชัดว่า พระปราสาทถูกออกแบบเพื่อสื่อความหมายในเชิงสัญลักษณ์เพียงอย่างเดียว มิได้ต้องการประโยชน์ใช้สอยในการประกอบพิธีกรรมใดๆ ทั้งสิ้น

การปรับทรงปราสาทเป็นทรงงานนิยมที่มีแบบฉบับเฉพาะตัวเป็นผลงานของสกุลช่างไทยในสมัยต้นอยุธยาโดยแท้ เหตุที่ต้องมีการปรับปรุงนั้นเกี่ยวโยงกับความพยายามในการสื่อความหมายเชิงสัญลักษณ์ให้ประจักษ์แจ่มแจ้งอยู่ไม่น้อย การออกแบบให้องค์พระปราสาทสูงชะลูดขึ้น ทั้งด้วยการเสริมฐานและยึดทรงเรือนยอด ก็เพื่อให้องค์พระปราสาทดูสูงเด่น เป็นสง่าสมเป็นสัญลักษณ์อันศักดิ์สิทธิ์ศูนย์กลางพระนครยิ่งขึ้น การลดรูปประดับเกี่ยวกับเทพและสรวงสวรรค์ ก็เพื่อลดความสำคัญของเหล่าเทพ และเน้นความสำคัญของพระพุทธเจ้าซึ่งสื่อแทนด้วยพระบรมสารีริกธาตุ

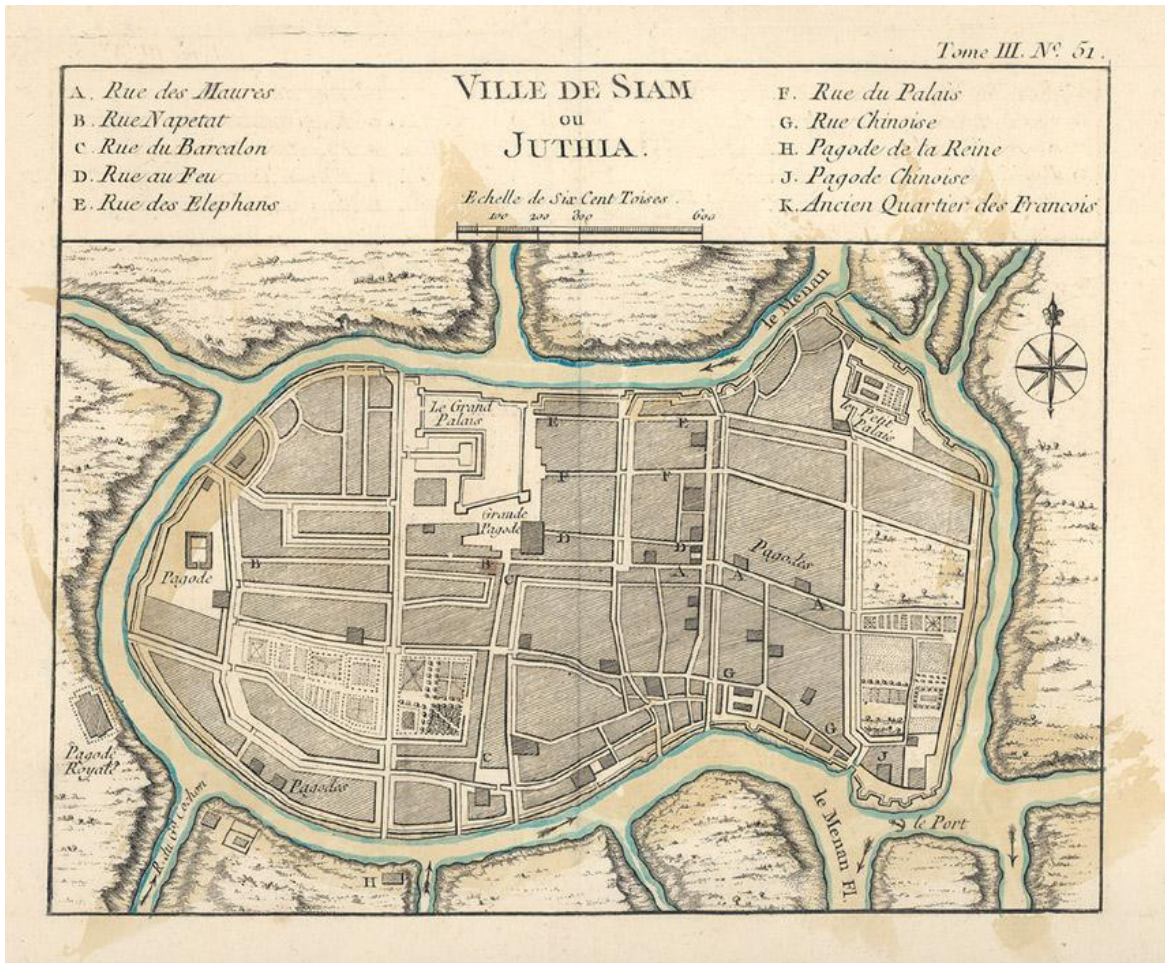
รูป 7.1 แผนผังวัดพระศรีมหาธาตุ กรุงศรีอยุธยา

ที่มา: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

ความพิเศษที่ว่านี้เกิดขึ้นได้ด้วยการเสริมสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับสถานที่เหนือวัดทั้งหลายทั้งปวง วัดพระศรีมหาธาตุนั้นเอบอบไปด้วยความศักดิ์สิทธิ์อย่างโดดเด่น ด้วยเพราะเป็นศูนย์รวมที่สถิตของบรรดาสังค์ศักดิ์สิทธิ์จากทุกสารทิศ ทั้งในระดับรัฐและระดับภูมิภาค อาทิ พระบรมสารีริกธาตุ พระพุทธรูป และรูปเคารพที่สำคัญทางพระศาสนาที่มีมาแต่ก่อน บ้างก็ถูกเคลื่อนย้ายมาจากหัวเมืองสำคัญอื่นๆ ในราชอาณาจักร บ้างก็มาจากหัวเมืองประเทศ สราชที่พ่ายสงครามแก่กรุงศรีอยุธยา นอกจากนี้ ยังเป็นที่พำนักของสมเด็จพระสังฆราชฝ่ายคามวาสีอีกด้วย² ในบรรดาสังค์ศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย พระบรมสารีริกธาตุคือวัตถุธรรมแห่งความศักดิ์สิทธิ์สูงสุด เพราะถือกันว่าเป็นวัตถุตัวแทนองค์พระพุทธเจ้าโดยตรง ดังนั้นในการวางผัง และสถาปัตยกรรม พระบรม

² ราชทินนามในทำเนียบสมณศักดิ์ครั้งกรุงศรีอยุธยา คือ สมเด็จพระอริยวงศาสังฆราชาธิบดี เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายคามวาสี สมเด็จพระสังฆราชฝ่าย รัฐวาสี ประทับอยู่ที่วัดใหญ่ชัยมงคล หรือวัดป่าแก้ว นอกเกาะเมืองอยุธยา

สารีริกธาตุจึงถูกอัญเชิญให้ประดิษฐานในองค์พระปรางค์ประธานของวัด ซึ่งเป็นทั้งศูนย์กลางของวัดและศูนย์กลางของพระนคร

รูป 7.2 ผังเมืองโบราณอยุธยา

พื้นที่กลางเมืองเป็นที่ตั้งวัดพระศรีมหาธาตุ พื้นที่ส่วนเหนือเลียบบแม่น้ำลพบุรี เป็นที่ตั้งพระบรมมหาราชวัง
ที่มา: <http://www.ulib.niu.edu/rarebooks/thailandmaps.cfm>

สิ่งนี้มีความสำคัญเชิงสัญลักษณ์เป็นอย่างยิ่งต่อบ้านเมือง คนในสังคมต้นอยุธยาซึ่งผูกพันกับสิ่งเหนือธรรมชาติอย่างลึกซึ้งเชื่อว่า ความศักดิ์สิทธิ์เกี่ยวโยงกับความเป็นไปของบ้านเมือง เนื่องด้วยอำนาจศักดิ์สิทธิ์สามารถดลบันดาลให้เกิดปรากฏการณ์ทั้งในทางดีและทางร้ายซึ่งส่งผลกระทบต่อสภาพการณ์ของบ้านเมืองในทางใดทางหนึ่งเสมอ ในแง่นี้ ความอยู่รอดของบ้านเมืองย่อมขึ้นอยู่กับอำนาจศักดิ์สิทธิ์เป็นสำคัญ และด้วยความที่เป็นสังคมพุทธ พุทธศาสนาคือแหล่งที่มาของความศักดิ์สิทธิ์สูงสุด โดยที่องค์พระศาสดาในพุทธศาสนาคือต้นธารแห่งความศักดิ์สิทธิ์ดังกล่าว ดังนั้น การวางผังเมืองโดยกำหนดให้พระบรมสารีริกธาตุอยู่ใจกลางเมืองจึงสื่อถึงการมีพระพุทธเจ้าสถิตอยู่ ณ แกนจักรวาลอันศักดิ์สิทธิ์ คอยดูแลปกป้องรักษา และคำขูให้บ้านเมือง

เจริญรุ่งเรือง การที่วัดศูนย์กลางเมืองของเมืองสำคัญทั้งหลายล้วนมีชื่อคล้ายๆ กันว่า วัดมหาธาตุก็ดี วัดพระศรีมหาธาตุก็ดี หรือวัด พระศรีรัตนมหาธาตุก็ดี บ่งชี้ว่าวัดหนึ่งๆ จะถูกยกฐานะขึ้นเป็นวัดศูนย์กลางเมืองได้ ไม่เพียงต้องตั้งอยู่ ณ ตำแหน่งศูนย์กลางทางภูมิศาสตร์ของเมืองเท่านั้น แต่ต้องเป็นที่ประดิษฐานของพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าอีกด้วย

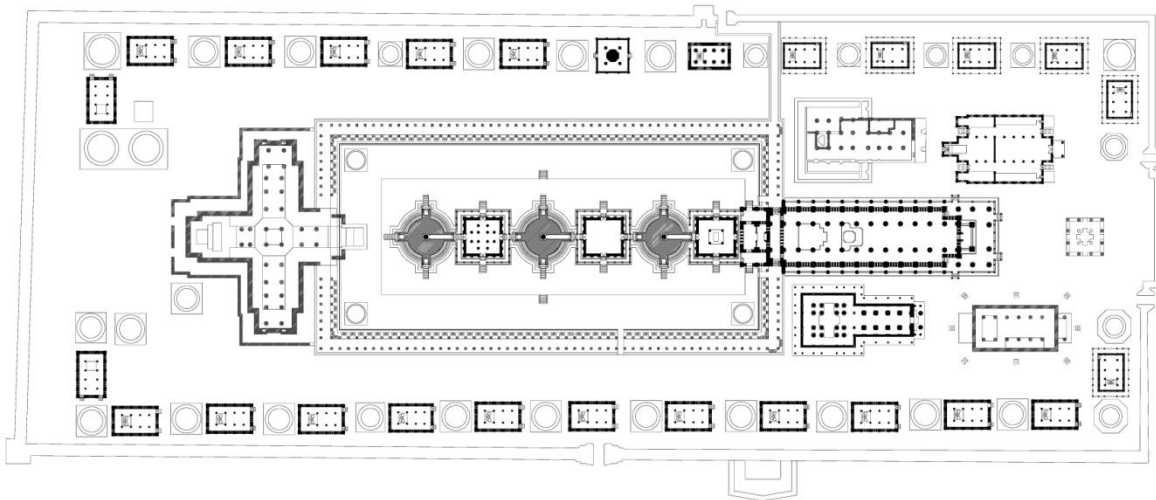
พระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยาทุกพระองค์ทรงมี พระราชภารกิจในการทำนุบำรุงดูแลวัด และสร้างพระสถูป และวิหารอุทิศแก่วัดอยู่เสมอ อย่างไรก็ตาม ประเพณีการใช้วัดเป็นศูนย์กลางเมืองหลวงที่มีมาตั้งแต่ครั้งตั้งกรุง ได้ถูกปรับเปลี่ยนไปในสมัยต่อมา

7.2 ธรรมเนียมวังเป็นศูนย์กลางพระนคร

ในปลายพุทธศตวรรษที่ 20 สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงโปรดฯ ให้ปรับปรุงพระนครศรีอยุธยา โดยขยายเขตพระราชวังซึ่งสร้างมาตั้งแต่รัชกาลพระเจ้าอู่ทองออกไปจนจรดกำแพงเมืองด้านเหนือ ซึ่งเทียบลำน้ำลพบุรีที่ทำหน้าที่เป็นคูเมืองด้านเหนือ และย้ายปราสาทราชมณฑลเทียรอันเป็นพระราชฐานที่ประทับจากริมหนอง โสนมาอยู่ใกล้ลำน้ำ การปรับปรุงพระนครดังกล่าวน่าจะมีเหตุผลมาจากเรื่องประโยชน์ใช้สอยเป็นสำคัญ ตำแหน่งติดน้ำของพระราชฐานที่ประทับเพิ่มความสะดวกสบายให้แก่พระมหากษัตริย์ในด้านการคมนาคมทางน้ำ เนื้อที่ของพระราชวังที่กว้างขวางขึ้น ทำให้สามารถสร้างหมู่ปราสาทราช มณฑลเทียรที่ใหญ่โตสง่างาม จากเดิมที่อาคารที่ประทับล้วนเป็นอาคารขนาดย่อมสร้างด้วยไม้ ในลักษณะที่เรียกว่า ‘เรือนจันทร์’ ไปเป็นอาคารก่ออิฐถือปูน ขนาดใหญ่โต และคงทนถาวร³

พระราชวังใหม่มีการจัดสรรพื้นที่พระราชวังอย่างเป็นสัดส่วนเพื่อ การใช้งานที่เหมาะสม โดยแบ่งเป็น 3 เขต เขตพระราชฐาน ชั้นในเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ และพระราชวงศ์ฝ่ายใน เขตพระราชฐาน ชั้นกลางเป็นที่ออกวาราชการและประกอบพระราชพิธีสำคัญของรัฐ และเขตพระราชฐาน ชั้นนอก เป็นที่ประจำการของเหล่าขุนนางและทหารที่เฝ้าแทนถวายความปลอดภัย บริเวณที่เคยเป็นหมู่มณฑลเทียรพระราชวังแต่เดิมนั้นได้กลายเป็นส่วน หนึ่งของเขตพระราชฐาน ชั้นนอก สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงถวายพระราชวังเดิมให้พระศาสนา โดยโปรดฯ ให้สร้าง เป็น ‘วัดพระศรีสรรเพชญ์’ มีการก่อสร้างเสริมแต่งอาคารสถาน ขนานใหญ่เพื่อ ปรับเปลี่ยน สภาพจากวัง เป็นวัด วัดพระศรีสรรเพชญ์เป็นวัดที่ไม่มีพระสงฆ์จำพรรษาและยังนับเนื่องเป็นส่วนหนึ่งของพระบรมมหาราชวัง หรือเป็นวัดในเขตพระราชฐาน

³ พระที่นั่งสรรเพชญ์มหาปราสาทคือพระที่นั่งองค์แรกที่ก่อสร้างโดยการก่ออิฐถือปูน

รูป 7.3 แผนผังวัดพระศรีสรรเพชญ์ กรุงศรีอยุธยา

ที่มา: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

กรอบ 7.2: รูปแบบสถาปัตยกรรมของวัดพระศรีสรรเพชญ์ กรุงศรีอยุธยา

วัดพระศรีสรรเพชญ์นั้นแตกต่างไปจากวัดพระศรีมหาธาตุเป็นอย่างมาก ไม่เพียงวัดพระศรีสรรเพชญ์จะอยู่ในเขตพระราชฐาน และปราศจากเขตสังฆาวาสเท่านั้น หากแบบผังของวัดยังผิดเพี้ยนไปจากของวัดพระศรีมหาธาตุอย่างเห็นได้ชัด ศูนย์กลางเขตพุทธาวาสของวัดพระศรีสรรเพชญ์มิได้เป็นหมู่พระสถูปเจดีย์ 5 องค์ที่ประกอบด้วยพระปรางค์ประธานองค์ใหญ่ตรงกลางกับพระปรางค์บริวารสี่ทิศ หากมีลักษณะเป็นหมู่พระสถูปเจดีย์ 3 องค์กับพระมณฑป 3 องค์วางสลับกันเรียงเป็นแถวตรง ตั้งอยู่บนฐานยกพื้นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีระเบียงคดล้อม พระสถูปเจดีย์มีรูปสี่เหลี่ยมเป็นทรงระฆังมีไชทรงปรางค์อย่างที่วัดพระศรีมหาธาตุ ทั้งยังสร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นที่บรรจุอัฐิของพระมหากษัตริย์เป็นสำคัญ องค์ตะวันออกบรรจุพระอัฐิของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ องค์กลางของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 และองค์ตะวันตกของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ส่วนพระมณฑปนั้นไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่าใช้สอยเพื่อการใด สันนิษฐานกันว่าพระมณฑปองค์ตะวันตกเคยเป็นที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรูป นอกกระเบียงคดทางฟากตะวันตกเป็นพระวิหารใหญ่ที่ประดิษฐาน ‘พระศรีสรรเพชญ์’ พระยืนสูงราว 16 เมตร ซึ่งถือเป็นพระพุทธรูปสำคัญที่สุดของวัด ขณะที่ทางฟากตะวันตก เป็นที่ตั้งพระวิหารจัตุรมุขมียอดเจดีย์ตรงกลาง โดยที่แต่ละมุขประดิษฐานพระพุทธรูปปางประจำทิศต่างๆ ส่วนตรงกลางเป็นที่บรรจุอัฐิพระมหากษัตริย์ พื้นที่ซีกตะวันออกของเขตพุทธาวาสเป็นที่ตั้งอาคารสำคัญๆ ได้แก่ วิหารพระโลกนาถ วิหารพระป่าเลไลย์ พระที่นั่งจอมทอง และพระอุโบสถของวัด ซึ่งมีขนาดเล็กที่สุดเมื่อเทียบกับอาคารสำคัญอื่นๆ เขตพุทธาวาสมีกำแพงแก้วล้อมรอบทั้งสี่ด้าน ซิดกำแพงด้านในมีศาลารายกับสถูปเจดีย์ขนาดย่อมตั้งสลับเรียงรายเป็นแถว

นับแต่นั้นมา วัดพระศรีสรรเพชญ์ได้กลายเป็นวัดสำคัญที่สุดของราชสำนัก พระนครและราชอาณาจักร แทนที่วัดพระศรีมหาธาตุ พระมหากษัตริย์อยุธยาหลายพระองค์ได้สร้างสถูป เจดีย์ วิหาร โบสถ์ ใหญ่โตสวยงามเพิ่มเติมอีกมากมาย ทั้งยังอัญเชิญพระพุทธรูปขนาดใหญ่และสำคัญห ลายองค์มาประดิษฐาน วัดพระศรี

สรรเพชญ์ถูกใช้เป็นที่ประกอบพระราชพิธีสำคัญๆ ของราชสำนัก เช่น พระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา และยังเป็นที่ยกย่องบูชาพระบรมอัฐิของพระมหากษัตริย์และอัฐิของพระราชวงศ์อีกด้วย

จากคำบรรยายในกรอบ 7.2 จะเห็นได้ว่า ผังของวัดพระศรีสรรเพชญ์ ผิดเพี้ยนไปจากแบบแผนการวางผังวัดพระศรีมหาธาตุที่มีต้นเค้ามาจากคติจักรวาลอย่างชัดเจน ในผังรวม ไม่มีสิ่งก่อสร้างใดโดดเด่นที่แสดงความเป็นศูนย์กลางของผัง ดังนั้นจึงยากที่จะเจาะจงไปได้ว่าตำแหน่งใดสื่อถึงแกนจักรวาล แม้องค์ประกอบบางอย่าง เช่น ระเบียงคตรอบหมู่สถูป- มณฑป และสถูปประจำหุ้มมระเบียงคด จะพอเทียบเคียงกับองค์ประกอบในโครงสร้างจักรวาล อันได้แก่ เขากำแพงจักรวาล และทวีปทั้งสี่ ทว่าเมื่อปราศจากศูนย์กลางที่ชัดเจนแล้ว ความหมายที่สะท้อนถึงจักรวาลมณฑลก็ดูจะเลื่อนรางลงไป นักวิชาการบางท่าน⁴ให้ความเห็นว่าคติจักรวาลมณฑลหาได้ขาดหายไปในการออกแบบวางผังวัดพระศรีสรรเพชญ์ไม่ หากยังสอดแทรกอยู่ในรูปสถูปต่างๆ กล่าวคือ พระสถูปแต่ละองค์ถูกสื่อให้เป็นจักรวาลมณฑลในตัวเอง ในแง่นี้ วัดพระศรีสรรเพชญ์จึงมิได้เป็นรูปธรรมแทนจักรวาลมณฑลหนึ่งเดียว แต่ประกอบด้วยจักรวาลมณฑลหลายๆ จักรวาลมณฑล การสร้างจักรวาลมณฑลหลายแห่งในที่เดียวสะท้อนธรรมเนียมการสื่อสัญลักษณ์ที่เปลี่ยนไป พระสถูปหลักของวัดพระศรีสรรเพชญ์มิได้สื่อถึงพระพุทธเจ้าอย่างพระสถูปในวัดพระศรีมหาธาตุ แต่กลับสื่อถึงพระมหากษัตริย์ในฐานะที่เชื่อมโยงกับองค์พุทธและเทวะแทน ดังนั้น จึงไม่จำเป็นต้องมีพระสถูปหลักเพียงหนึ่งเดียวในพระอาราม เนื่องจาก พระมหากษัตริย์แต่ละพระองค์ย่อมอยู่ในฐานะที่จะเป็นศูนย์กลางจักรวาลได้ด้วยพระองค์เอง

การที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ตั้งอยู่ในเขตพระราชฐานส่วนนอก ทำให้วัดมิได้อยู่ในตำแหน่งแห่ง ที่ที่สำคัญเหนือกว่าพื้นที่อื่นๆ ในพระบรมมหาราชวัง ไม่ว่าจะเป็เขตพระราชฐานส่วนกลาง อันเป็นศูนย์ว่าราชการของราชอาณาจักร หรือเขตพระราชฐานส่วนใน อันเป็นที่รโหฐานของพระมหากษัตริย์ ที่สำคัญ การใช้สอยในวัดเป็นไปเพื่อรองรับกิจกรรมของราชสำนัก ตลอดจนสื่อสัญลักษณ์อันเกี่ยวเนื่องกับพระมหากษัตริย์เป็นหลัก นับจากที่มีวัดในพระบรมมหาราชวัง พระราชพิธีต่างๆ ที่เคยจัดที่วัดพระศรีมหาธาตุแต่เดิม ก็ย้ายมาจัดที่วัดนี้แทน พระสถูปเจดีย์องค์สำคัญในพระอารามก็สร้างขึ้นเพื่อเป็นที่บรรจุอัฐิพระมหากษัตริย์แทนที่จะเป็นเพื่อการระลึกถึงพระพุทธเจ้า เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงตีความได้ว่า วัดพระศรีสรรเพชญ์มิได้ทำหน้าที่ศูนย์กลางอย่างเป็นทางการแยกเทศเยี่ยงวัดมหาธาตุ หากเป็นเพียงส่วนประกอบหนึ่ง หรือส่วนเสริมของพระบรมมหาราชวัง

การลดความสำคัญของวัดพระศรีมหาธาตุ และเพิ่มสำคัญของวัดในพระบรมมหาราชวัง เท่ากับเป็นการเปลี่ยนย้ายศูนย์กลางพระนครจากเดิมที่เคยเป็นวัดไปเป็นพระบรมมหาราชวัง ซึ่งก็คือการปรับเปลี่ยน ‘คติศูนย์กลางเมือง’ หรืออีกนัยหนึ่ง ‘คติศูนย์กลางจักรวาล’ จากแต่เดิมที่ถือว่าศูนย์กลางพระนครและจักรวาลอยู่

⁴ สัมภาษณ์ รองศาสตราจารย์สมคิด จิระทัศน์กุล, คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 8 ธันวาคม พ.ศ. 2550.

ที่วัดในพุทธศาสนา ก็เปลี่ยนมาเป็นอยู่ที่พระราชวังหลวงซึ่งรวมวัดไว้เบ็ดเสร็จในตัว การที่พระบรมมหาราชวังรวมเอาวัดสำคัญของราชอาณาจักรเข้าไว้ในตัวอย่างเบ็ดเสร็จ นับได้ว่าเป็นสัญลักษณ์ของทั้งการรวมอาณาจักรและศาสนจักรเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และการรวมศูนย์อำนาจทางการเมืองและวัฒนธรรมเข้าไว้ที่สถาบันพระมหากษัตริย์

ความหมายดังกล่าวนอกจากจะสื่อในแบบผังแล้ว ยังสื่อในสถาปัตยกรรมหลักของผังอีกด้วย พระสถูปเจดีย์ที่ตั้งตามแนวแกนหลักภายในระเบียงคดไม่เพียงเป็นที่บรรจุอัฐิของพระมหากษัตริย์เท่านั้น หากยังเป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุอีกด้วย ตามคติโบราณ ‘อุบารหบุคคล’ คือบุคคลที่อัฐิของเขาควรแก่การบรรจุไว้ในพระสถูป บุคคลประเภทดังกล่าวได้แก่ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันต์ชีนาสพ และพระเจ้าจักรพรรดิ เท่านั้น บุคคลอื่นๆ แม้กระทั่งพระราชอาชิตีก็มิควรแก่สถูป ดังนั้นหากต้องการจะบรรจุอัฐิบุคคลธรรมดา หรือพระราชอาชิตีไว้ในพระสถูป ก็ต้องมีการอัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุบรรจุเสียก่อนเพื่อแปลงสภาพเป็นสถูปอันแท้จริง แล้วจึงจะบรรจุอัฐิเหล่านั้นตามไปภายหลังได้ ดังนั้นพระสถูปจึงเป็นที่ประดิษฐานทั้งพระอัฐิและพระบรมสารีริกธาตุในตัว แม้จะมองได้ว่า เป็นการแก้เคล็ดตามธรรมเนียมโบราณ แต่สิ่งนี้ย่อมสื่อถึงการหลอมรวมกันของอาณาจักรกับศาสนจักรอยู่ไม่น้อย

ธรรมเนียมการมีวัดประจำพระบรมมหาราชวังได้รับการสืบทอดต่อมาตลอดสมัยอยุธยา สมัยธนบุรี จนล่วงถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ในสมัยธนบุรี แม้พระเจ้าตากจะไม่เคร่งครัดกับแบบแผนธรรมเนียมครั้งกรุงศรีอยุธยานัก แต่พระราชวังของพระองค์ก็รวมเอาวัดเก่าแก่ที่มีมาแต่ดั้งเดิม คือวัดแจ้งและวัดท้ายตลาดเข้าไว้ในอาณาเขตด้วย วัดทั้งสองถือเป็นส่วนหนึ่งของเขตพระราชฐาน เป็นอารามหลวง ไม่มีพระสงฆ์จำพรรษา ในสมัยรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงนำแบบอย่างจากพระบรมมหาราชวังเก่าที่กรุงศรีอยุธยามาปรับใช้ในการสร้างพระบรมมหาราชวังที่กรุงเทพมหานครอย่างจริงจัง พระบรมมหาราชวังที่กรุงเทพมหานครมีการวางผังตามแนวคิดเดียวกับพระบรมมหาราชวังที่กรุงศรีอยุธยา กล่าวคือ มีการแบ่งพื้นที่ออกเป็น 3 ส่วน ได้แก่ เขตพระราชฐานชั้นนอก เขตพระราชฐานชั้นกลาง และเขตพระราชฐานชั้นใน โดยที่แต่ละส่วนถูกกำหนดให้มีการใช้งานไม่ต่างกับที่เคยใช้สอยในแต่ละส่วนของพระบรมมหาราชวังของกรุงศรีอยุธยา เขตพระราชฐานชั้นนอกเป็นที่ตั้งวัดในพระบรมมหาราชวังเทียบเคียงได้กับวัดพระศรีสรรเพชญ์ เรียกว่า ‘วัดพระศรีรัตนศาสดาราม’ และเช่นเดียวกับวัดพระศรีสรรเพชญ์ วัดแห่งนี้ไม่มีพระสงฆ์จำพรรษา เป็นที่รวมของสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่มือเมือง และใช้เป็นที่ประกอบพระราชพิธีสำคัญของรัฐ

การเปลี่ยนย้ายศูนย์กลางพระนครสะท้อนให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงของ ความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรกับศาสนจักร ในสมัยอยุธยายุคแรกเริ่ม เมื่อวัดคู่มือเมืองคือวัดพระศรีมหาธาตุ นั่น ฝ่ายศาสนจักรกับฝ่าย

อาณาจักรเป็นอิสระจากกันค่อนข้างมาก ฝ่ายศาสนจักรรับบทบาทนำทางจิตวิญญาณอย่างเด่นชัดและเป็นตัวของตัวเอง สิ่งที่น่าประหลาดทางกายภาพคือการที่วัดพระศรีมหาธาตุตั้งแยกห่างจากพระบรมมหาราชวัง และดำรงฐานะเป็นศูนย์กลางพระนคร ทั้งยังมีแบบผังที่เคร่งครัดตามคติศาสนา ในสมัยอยุธยายุคต่อมาเมื่อวัดพระศรีมหาธาตุถูกลดบทบาทลง และวัดพระศรีสรรเพชญ์ถูกยกให้เป็นวัดชั้นนำที่สุด ฝ่ายอาณาจักรเริ่มเข้าครอบงำ ฝ่ายศาสนจักร ด้วยการรวมเอาวัดสำคัญเข้าไว้ในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งหมายถึงการย้ายศูนย์กลางพระนครมาไว้ที่พระบรมมหาราชวังด้วย แบบผังของวัดพระศรีสรรเพชญ์คลายความเคร่งครัดในคติศาสนาลง ขณะที่ถูกปรับเปลี่ยนให้สนองการใช้สอยของราชสำนักมากขึ้น อย่างไรก็ตาม เคাঁโครงการวางผังแบบดั้งเดิมที่อิงคติศาสนา เช่น การจัดผังโดยวางสิ่งก่อสร้างสำคัญตามแนวแกนหลักของพระอาราม การจัดผังในลักษณะสมมาตร และการจัดผังที่มีเขตระเบียงคดอยู่กลางพระอาราม เชื่อมต่อกับพระวิหาร ยังปรากฏอยู่ สิ่งนี้สื่อถึงการที่ฝ่ายอาณาจักรเข้าครอบงำฝ่ายศาสนจักรแต่เพียงระดับหนึ่งเท่านั้น ซึ่งหากพิจารณาบริบททางสังคมการเมืองของกรุงศรีอยุธยาในยุคนี้ ก็จะพบว่าความสัมพันธ์ระหว่างฝ่ายศาสนจักรกับฝ่ายอาณาจักรโน้มเอียงไปในทิศทางดังกล่าวอยู่ไม่น้อย ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์เมื่อวัดพระศรีรัตนศาสดารามถูกสร้างให้เป็นวัดคู่บ้านคู่เมืองที่ตั้งอยู่ภายในพระบรมมหาราชวัง ลักษณะเดียวกับวัดพระศรีสรรเพชญ์ ฝ่ายอาณาจักรได้เข้าครอบงำฝ่ายศาสนจักรอย่างเข้มข้น แบบผังตามคติศาสนาแทบไม่ปรากฏร่องรอยในผังพระอารามวัดพระศรีรัตนศาสดารามโดยรวมเลย⁵ อาจมองได้ว่า วัดพระศรีรัตนศาสดารามถูกสร้างขึ้นเพื่อสนองการใช้สอยและการสื่อสัญลักษณ์ของราชสำนักอย่างแท้จริง วัดได้กลายเป็นองค์ประกอบหนึ่งที่เสริมส่งสถานะศูนย์กลางของพระบรมมหาราชวังให้สมบูรณ์ หรืออีกนัยหนึ่ง พระบรมมหาราชวังได้ดูดกลืนวัดเพื่อเสริมสถานะศักดิ์สิทธิ์ให้ตัวเอง ในแง่นี้ คติทางศาสนาจึงด้อยความสำคัญกว่าความต้องการของพระมหากษัตริย์ สิ่งนี้สะท้อนออกมาในรูปแบบผังอารามวัดพระศรีรัตนศาสดารามที่ดูเหมือนจะก่อร่างขึ้นตาม ‘พระราชอัธยาศัย’ มากกว่าจะยึดถือหลักการวางผังใดๆ เป็นพิเศษ

หากนำบริบททางสังคมการเมืองสมัยต้นรัตนโกสินทร์มาเทียบเคียงจะพบความสอดคล้องต้องกันอยู่มาก ในยุคนั้น ฝ่ายอาณาจักรเข้าแทรกแซงกิจการสงฆ์อย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน การครอบงำศาสนจักรดำเนินการผ่านการกระทำ เช่น การออกกฎพระสงฆ์ และการเข้าไปจัดการคณะสงฆ์ เป็นต้น การเข้าครอบงำศาสนจักรที่เป็นไปอย่างเข้มข้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก หาได้มีเจตนาลดบทบาทความสำคัญของศาสนา ขณะที่เพิ่มบทบาทความสำคัญของพระมหากษัตริย์ไม่ ในทางตรงกันข้าม รัฐในสมัยนั้นต้องการเน้นความสำคัญของพุทธศาสนายิ่งๆ ขึ้น⁶ นักวิชาการบางท่านถึงกับสรุปว่า กรุงรัตนโกสินทร์ถูกสถาปนาขึ้น

⁵ รายละเอียดผังพระอารามวัดพระศรีรัตนศาสดาราม อ่านเพิ่มเติมในบทที่ 9 วัดในผังพระนคร

⁶ ประเด็นนี้ อ่านเพิ่มเติมได้ใน บทที่ 4 สังคมการเมืองของสยามในพุทธศตวรรษที่ 24

ภายใต้อุดมคติรัฐพุทธเลยที่เดียว ข้อสรุปดังกล่าว วมี่มูลอยู่มาก เพราะนอกจากรัฐจะเข้าแทรกแซงกิจของสงฆ์โดยตรงอย่างที่กล่าวมาแล้ว ยังได้ดำเนินการสังคายนาพระไตรปิฎก ขำระและแปลวรรณกรรมทางพุทธ รวมทั้งส่งเสริมการศึกษาเล่าเรียนปริยัติธรรมในหมู่สงฆ์อีกด้วย สิ่งเหล่านี้ย่อมบ่งชี้ว่าการกระทำของรัฐนั้น เป็นไปเพื่อเชิ ดชูพระศาสนามากกว่าเป็นไปในทางกลับกัน ดังที่ได้อภิปรายไว้โดยละเอียดในบทก่อน การกระทำดังกล่าวถูกผลักดันด้วยเงื่อนไขทางสังคมการเมือง ซึ่งมีมูลเหตุมาจากความจำเป็นในการสร้างความชอบธรรมในการปกครองของราชวงศ์ใหม่ซึ่งได้อำนาจมาด้วยการรัฐประหารเป็นสำคัญ อาจกล่าวได้ ว่า ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ รัฐได้สร้างภาพของการหลอมรวมเข้ากับศาสนา อุดมการณ์ของรัฐตั้งอยู่บนคติแบบพุทธ เมื่อเป็นเช่นนี้ ยิ่งพระศาสนาถูกยกสถานะให้สูงส่งเพียงใด รัฐซึ่งแสดงบทบาทจรรโลงพระศาสนาอย่างเต็มกำลังก็ ยิ่งได้รับการยอมรับมากขึ้นเท่านั้น

7.3 ศูนย์กลางพระนครแห่งที่สอง

เมื่อแรกสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ พระบรมมหาราชวังดำรงฐานะเป็นศูนย์กลางพระนครอย่างไม่ต้องสงสัย แม้จะมีการสร้างและบูรณปฏิสังขรณ์วัดหลายแห่งในเขตพระนคร แต่ก็ไม่มีวัดแห่งใดเลยที่ถูกยกขึ้นเป็นวัดศูนย์กลางพระนครเยี่ยงวัดพระศรีมหาธาตุของกรุงศรีอยุธยา อย่างไรก็ตาม ธรรมเนียมการสร้างวัดกลางเมือง ได้รับการรื้อฟื้นอีกครั้งในปลายรัชกาลที่ 1 ในปี พ.ศ. 2350 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงโปรดฯ ให้อัญเชิญพระพุทธรูปองค์สำคัญจากวิหารหลวง วัดพระศรีมหาธาตุ กลางเมืองสุโขทัยลงมาไว้ที่พระนคร โดยให้ชะลอไว้ในตำแหน่งกึ่งกลางพระนคร ในการนี้ ทรงมีพระราชดำริให้สร้างวัดขึ้น ณ บริเวณดังกล่าว พระราชทานนามว่า ‘มหาสุทวาราส’ โดยมี “วิหารใหญ่ขนาดวิหารวัดพระเจ้าพนัญเชิงที่กรุงเก่า”⁷ เป็นที่ประดิษฐานองค์พระพุทธรูป และเป็นประธานของวัด วัดมหาสุทวาราสตั้งอยู่ในตำแหน่งใกล้เคียงศูนย์กลางทางภูมิศาสตร์ของพระนครในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เช่นเดียวกับวัดพระศรีมหาธาตุที่กรุงศรีอยุธยา แม้ตามโครงสร้างการแบ่งเขตพระนครที่กำหนดโดยคูคลองหลักๆ ตัววัดจะอยู่ ในเขตพระนครชั้นนอก แต่ด้วยความที่เขตพระนครชั้นในเป็นพื้นที่ยาวแคบ ลีบบแม่น้ำเจ้าพระยา และเขตพระนครชั้นนอกขยายโตงออกไปทางตะวันออกมาก ตำแหน่งศูนย์กลางทางภูมิศาสตร์ของพระนครจึงตกอยู่ในเขตพระนครชั้นนอก

วัดมหาสุทวาราส มิได้สร้างเสร็จในแผ่นดินเดียว แต่การก่อสร้าง ว่างลงเลยถึง 3 รัชสมัยกินเวลานาน 40 ปีเต็ม เมื่อสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในปี พ.ศ. 2352 หรือเพียง 3 ปีนับจากเริ่มสร้างวัด งานก่อสร้างดำเนินไปถึงแค่ขั้นปรับพื้นที่เดิมซึ่งเป็นหนองบึงโดยถมอิฐหิน ก่อฐานรากทำพื้นพระวิหารและฐานพระเท่านั้น ใน ช่วง 15 ปีของรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย งานก่อสร้างแล้วเสร็จเฉพาะตัว

⁷ สมเด็จพระยามหาราชราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ 2 (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2460)

วิหารเท่านั้น ยังไม่มีการก่อสร้างองค์ประกอบอื่นใดของวัด ทั้งตัววิหารเองก็ยังไม่สมบูรณ์ เพราะยังมีได้ยกช่อฟ้า ใบระกา ยังไม่มีมุขเด็จด้านหน้าและด้านหลัง ยังไม่มีจิตรกรรมฝาผนัง และยังไม่มียานประตูปูหน้าต่าง⁸ กระทั่งเข้ารัชกาลต่อมา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผลักดันงานก่อสร้างวัดจนเสร็จสมบูรณ์ พร้อมด้วยองค์ประกอบหลักๆ อย่างครบถ้วน ได้แก่ ระเบียงคดล้อมพระวิหาร พระอุโบสถและพระประธานในพระอุโบสถ สัตตมหาสถาน และเขตสังฆาวาส อันประกอบด้วยศาลาการเปรียญและกุฏิสงฆ์⁹ หลังก่อสร้างแล้วเสร็จในปี ค.ศ. 1847 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถวายนามพระพุทธรูปใหญ่ของพระวิหารซึ่งเดิมเรียกโดยสามัญว่า พระโต หรือพระใหญ่ ว่า ‘พระศรีศากยมุนี’ ทั้งทรงเปลี่ยนนามวัดเสียใหม่เป็น ‘สุทัศนเทพาราม’

วัดสุทัศน์เป็นพระอารามหลวงที่พระมหากษัตริย์ให้ความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง สิ่งนี้สะท้อนออกมาในหลายวาระในเบื้องต้นเลยนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงปรารถนาจะสร้างพระวิหารให้สูงใหญ่เป็นจุดหมายตาที่ผู้คนได้แลเห็นแต่ไกล ดุจเดียวกับวัดพนัญเชิงของพระนครศรีอยุธยา ในการอัญเชิญพระโศตจากสุโขทัยมายังที่ตั้งใจกลางพระนครนั้น องค์พระถูกบรรทุกลงเรือล่องตามลำน้ำเจ้าพระยา เมื่อถึงพระนคร มีการสมโภชพระที่หน้าตำหนักแพ แล้วเชิญจากแพเข้ามาในพระนคร โดยมาขึ้นที่หน้าหน้าพระบรมมหาราชวัง ซึ่งต่อมาถูกเรียกขานกันว่า ‘ท่าพระ’ ตามเหตุการณ์สำคัญครั้งนี้ จากท่าพระ มีการจัดขบวนแห่พระผ่านหน้าพระบรมมหาราชวัง ออกถนนเสาชิงช้า ไปสิ้นสุด ณ สถานที่ก่อสร้างวัดสุทัศน์ การแห่อัญเชิญพระโศตในช่วงตอนนี้นับว่ามีความหมายยิ่ง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งขณะนั้นทรงชราภาพและกำลังประชวร ทรงเสด็จมาซีกพระถึงท่าหน้า แล ละเข้าร่วมขบวนแห่ด้วยพระองค์เอง ในระหว่างการก่อสร้างพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงลงฝัพระหัตถ์สลักบานประตูคูกลางด้านหน้าพระวิหารด้วยพระองค์เอง ในรัชสมัยต่อมา วัดสุทัศน์ถูกสร้างให้เป็นวัดขนาดใหญ่ มีองค์ประกอบและรูปผังที่สมบูรณ์แบบตามคติศาสนา มิเพียงพระวิหารเท่านั้นที่สร้างอย่างใหญ่โตตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่ส่วนอื่นๆ ของวัดก็ใหญ่โตด้วยเช่นกัน ที่เห็นได้ชัดคือ อาณาเขตวัดและขอบเขตระเบียงวัดที่กว้างขวางกว่าวัดอื่นๆ ในพระนคร และพระอุโบสถที่ถือกันว่ายาวใหญ่ที่สุดในพระนคร ด้วยหลักฐานที่จำกัดทำให้ไม่อาจชี้ชัดไปได้ว่า รูปแบบของวัดดังที่สำเร็จสมบูรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นไปตามแผนการในพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกหรือไม่ แต่รูปแบบพระอารามทั้งหมดที่ปรากฏซึ่งมา

⁸ กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี (พ.ศ. 2310-2381) และ พระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (Amarin Kanphim, 1983) และ สันติ เล็กสุขุม, “จิตรกรรม (ณ ศูนย์กลางจักรวาล): ปริมปราศดี กับการแสดงออกอย่างใหม่” ใน *งานวันพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประจำปี 2552 “พระนั่งเกล้าฯ กับความเป็นศูนย์กลางจักรวาลของวัดสุทัศน์ฯ”*, (กรุงเทพมหานคร: สำนักอธิการบดีมหาวิทยาลัยศิลปากร: 2552)

⁹ อ่านรายละเอียดเกี่ยวกับแบบผังวัดได้ในบทที่ 9 วัดในผังพระนคร

เริ่มก่อสร้างกันในรัชสมัยนี้แทบทั้งสิ้นย่อมยืนยันได้ว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับวัดสุทัศน์เป็นอย่างยิ่ง ความใส่พระทัยของพระองค์ยังแสดงออกให้เห็นจากการที่ ทรงอาราธนาพระภิกษุจากวัดต่างๆ ในพระนครมาจำวัดที่วัดนี้เป็นจำนวนถึง 300 รูป และทรงโปรดฯ ให้มีการสมโภชพระอารามเป็นงานใหญ่ ให้เจ้านายและขุนนางใหญ่น้อยปฏิบัติเลี้ยงพระสงฆ์อย่างถ้วนทั่ว อีกทั้งมีการจัดมหรสพฉลองสามวันสามคืน

อย่างไรก็ตาม แม้วัดสุทัศน์จะถูกส่งเสริมให้เป็นวัดสำคัญ แต่หากเปรียบเทียบกับวัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้ว อาจมองได้ว่าวัดพระศรีรัตนศาสดารามก็ยังคงความสำคัญเหนือวัดสุทัศน์ อยู่ดี สิ่งนี้มีเหตุผลรองรับหลายประการ ประการแรก วัดพระศรีรัตนศาสดารามในฐานะส่วนหนึ่งของพระบรมมหาราชวัง ถือเป็นที่สุดแห่งอำนาจสูงสุด ซึ่งเกิดจากการหลอมรวมกันของอำนาจทางโลกและอำนาจทางธรรม ประการที่สอง วัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญ ๓ องค์ คือ พระพุทธเจ้าโคกพระ พระพุทธเจ้าศรีรัตนศาสดาราม และพระพุทธรูปที่ถูกลักให้ไปเป็นพระคู่บ้านคู่เมืองของสยามในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งมีความสัมพันธ์กับปฐมกษัตริย์ของราชวงศ์จักรีอย่างชัดเจน

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ครั้งดำรงพระยศเป็นเจ้าพระยามหาคหบดีศรีสุทนต์ในสมัยธนบุรี ทรงนำทัพตีเมืองเวียงจันทน์แตกพ่าย และได้อัญเชิญองค์พระจากเมืองเวียงจันทน์มาไว้ ณ กรุงธนบุรี ก่อนที่จะย้ายมายังวัดพระศรีรัตนศาสดารามหลังจากที่สร้างกรุงใหม่ ภายใต้โลกทัศน์ของยุคสมัยนั้น พระแก้วมรกตย่อมเกี่ยวเนื่องกับบุญญาธิการของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ความสำคัญของพระแก้วมรกตได้รับการตอกย้ำ ผ่านนามของวัดที่อันเป็นที่ประดิษฐานซึ่งสอดคล้องกับนามของพระพุทธรูป ยิ่งกว่านั้น ภายหลังจากการฉลองพระนคร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชทานนามพระนครให้ตรงกับนามพระพุทธรูปสำคัญที่ประดิษฐานอยู่ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดารามว่า ‘กรุงเทพมหานครบวรรัตนโกสินทร์’ ประการที่สาม วัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นที่ประดิษฐานของพระเทพบิดร ซึ่งเป็นพระพุทธรูปหุ้มเงินปิดทองที่ถูกแปลงมาจากพระรูปสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) ปฐมกษัตริย์ของกรุงศรีอยุธยา พระเทพบิดรคือสัญลักษณ์ตัวแทนอำนาจของกรุงศรีอยุธยา การมีพระเทพบิดรในพระนครจึงสื่อถึงการถ่าย ทอดอำนาจดังกล่าวมาสู่ กรุงเทพมหานคร การประดิษฐานพระเทพบิดรไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามย่อมแสดงถึงฐานะความสำคัญอย่างยิ่งยวดของวัดต่อ

ราชอาณาจักร ด้วยเป็นที่รองรับอำนาจอันศักดิ์สิทธิ์ที่ตกทอดมาแต่โบราณกาล ประการที่สี่ วัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นที่ประชุมข้าทูลละ อองธุลีพระบาทถือน้ำพิพัฒน์สัตยาธิษฐาน ปีละ 2 ครั้ง จึงถือได้ว่ามีบทบาทและความสำคัญเป็นอย่างมากในการพยุ่งฐานะและพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ ประการที่ห้า วัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นวัดที่สงวนไว้สำหรับชนชั้นสูงเท่านั้น สามัญชนไม่มีสิทธิเข้าไปยุ่งเกี่ยว หากไม่ได้ รับอนุญาต ส่วนวัดสุทัศน์ถูกกำหนดบทบาทให้เป็น พุทธสถานส่วนรวมของมหาชนโดยทั่วไป ภายใต้อำนาจการปกครอง

นา หากเปรียบเทียบกันแล้ว วัดพระศรีรัตนศาสดารามย่อมสำคัญกว่าเพราะเป็นสถานที่ของชนชั้นปกครองซึ่งถืออำนาจควบคุมราชอาณาจักรไว้

อันพื้นที่ใจกลางพระนครนั้น หาได้มีเพียงพุทธสถานคือวัดสุทัศน์อย่างเดียวไม่ หากเป็นที่รวมของศาสนสถานตามความเชื่ออื่นอีกจำนวนหนึ่ง ได้แก่ โบสถ์พราหมณ์ เสาชิงช้าและศาลเจ้าจีน ตามเอกสารของนอร์มัน บาร์ตเลต โบสถ์พราหมณ์สร้างขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2323 สมัยธนบุรี เพื่อเป็นเทวสถานประจำชุมชนพราหมณ์ที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ในแถบนี้ เหล่าพราหมณ์ที่ตั้งชุมชนดังกล่าวเป็นกลุ่มตระกูลพราหมณ์เก่าของกรุงศรีอยุธยา ซึ่งได้รับการยกย่องว่ามีความรอบรู้ในลัทธิพิธีกรรมพราหมณ์เป็นอย่างดี หลังกรุงแตก พวกพราหมณ์ต่างหลบภัยสงครามแตกกระสานกันไป กระทั่งเมื่อมีการสถาปนาพระนครใหม่ที่ธนบุรี จึงได้รวมตัวกันมาตั้งรกรากบริเวณนอกกำแพงเมืองธนบุรีฝั่งตะวันออก ณ ย่านโบสถ์พราหมณ์ในปัจจุบัน ในสมัยนั้น ภูมิภาคบริเวณนอกกำแพงเมืองธนบุรีฝั่งตะวันออกล้วนเป็นที่ลุ่ม มีแต่ทุ่งตลอด เช่น ทุ่งมักกะสัน ทุ่งสัมปอ่ย ทุ่งมหาเมฆ เป็นต้น ผู้คนอยู่อาศัยเบาบาง มีชุมชนชาวต่างชาติอยู่เป็นหย่อมๆ นอกจากชุมชนพราหมณ์ดังกล่าวแล้วก็ยังมีชุมชนจีน ชุมชนญวน และชุมชนเขมรตั้งประปราย

ครั้นถึงสมัยรัตนโกสินทร์ เขตกำแพงพระนครได้ขยายออกไปทางตะวันออกจรดคลองรอบกรุง พื้นที่อันเป็นที่ตั้งชุมชนพราหมณ์กลายมาเป็นส่วนหนึ่งของเขตภายในกำแพงพระนคร ทั้งยังอยู่ในตำแหน่งภูมิศาสตร์ราวใจกลางพระนครอีกด้วย ในปี พ.ศ. 2327 พระครูสิทธิชัย (กระต่าย)¹⁰ พราหมณ์ผู้เป็นผู้นำชุมชนโบสถ์พราหมณ์ได้กราบบังคมทูลขอให้ตั้งเสาชิงช้าขึ้นตรงที่ถือว่าเป็นใจกลางพระนคร (ก่อนการสร้างวัดสุทัศน์ถึง 23 ปี) สำหรับทำ ‘พระราชพิธีตรีปวายตรีปวาย’ ตามโบราณราชประเพณี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจิงทรงโปรดฯ ให้ตั้งเสาชิงช้า ณ บริเวณด้านหน้าโบสถ์พราหมณ์ พร้อมกันนั้นก็โปรดฯ ให้สร้างโบสถ์พราหมณ์ขึ้นใหม่ในคราวเดียวกัน เทวสถานโบสถ์พราหมณ์ที่สร้างใหม่มีต้นเค้ามาจากเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ในย่านซีกุนของพระนครศรีอยุธยา กล่าวคือ ประกอบด้วยโบสถ์ 3 หลัง ได้แก่ สถานพระอิศวร สถานพระมหาวิฆเนศวร และสถานพระนารายณ์ ตั้งเรียงกัน การสร้างเสาชิงช้าและเทวสถานใจกลางพระนครนั้นมีที่มาจากคติโบราณของการสร้างบ้านแปงเมืองที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นอย่างน้อย ตามคติฝ่ายพราหมณ์ เสาชิงช้าสื่อความหมายถึงความมั่นคงแข็งแรงของบ้านเมือง ดังนั้น พระราชพิธี ตรีปวายตรีปวาย ก็คือพิธีกรรมที่ทำขึ้นเพื่อเสริมส่งให้บ้านเมืองมั่นคงนั่นเอง

¹⁰ พระครูสิทธิชัย (กระต่าย) มีตำแหน่งศักดิ์เป็น ‘หลวงสิทธิชัยบดี เจ้ากรม’ อยู่ในฝ่ายพราหมณ์พหุฌิบาศ ซึ่งเป็นพวกทำพิธีเกี่ยวกับช้าง ھاใช้พราหมณ์โหราจารย์ ซึ่งเป็นพวกที่มีหน้าที่โดยตรงในการตั้งเสาชิงช้า ภาณูจนาคพันธุ์ ให้ความเห็นว่า การที่พระครูสิทธิชัย กราบทูลขอให้ตั้ง เสาชิงช้าได้นั้น เป็นเพราะพระครูสิทธิชัยยังเป็นหัวหน้าใหญ่ของชุมชนพราหมณ์ และเป็นที่เคารพนับถือในหมู่พราหมณ์ทั้งหลายในเวลานั้น

กรอบ 7.3: พระราชพิธีตรียัมปวายตรีปวาย

พระราชพิธีตรียัมปวายตรีปวาย เป็นพิธีกรรมเก่าแก่ที่มีตั้งแต่มาก่อนสมัยอยุธยา คำบรรยายเกี่ยวกับพิธีกรรมมีปรากฏอยู่ในเอกสารโบราณหลายฉบับ เช่น พระราชพงศาวดารเหนือตอนสร้างเมืองสวรรคโลก หนังสือเรื่องนางนพมาศ หรือตำรับตำวาศรีจุฬาลักษณ์ เป็นต้น ในสมัยอยุธยา หลักฐานแน่ชัดที่บ่งบอกเกี่ยวกับพระราชพิธีนี้ปรากฏ อยู่ในทำเนียบศักดินาปี พ.ศ. 1998 ซึ่งระบุตำแหน่ง ‘ขุนพรมไสย ครุโล้ชิงช้า’ ว่างวางฝ่ายพระราชครูพิธี และ กฎมณเฑียรบาล ปี พ.ศ. 2001 ซึ่งกำหนดพระราชพิธี 12 เดือน โดยระบุพระราชพิธีเดือนอ้าย ชื่อ ‘โล้เรือเถลิงพิธีตรียัมปวาย’ ด้วยหลักฐานทั้งสองทำขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ดังนั้นจึงเป็นที่แน่นอนว่า พระราชพิธีตรียัมปวายตรีปวายจะต้องมีมาก่อนกลางคริสต์ศตวรรษที่ 15

พระราชพิธีตรียัมปวายตรีปวาย ถือเป็นพิธีเถลิงศก หรือพิธีขึ้นปีใหม่ของพราหมณ์ ตามปฏิทินจันทรคติ วันขึ้นปีใหม่ตรงกับเดือนอ้าย หรือราวช่วงเดือนพฤศจิกายนถึงธันวาคม ทว่าพระราชพิธีกลับมิได้ทำกันในเดือนนี้หากเลื่อนไปทำในเดือนยี่ หรือราวช่วงเดือนธันวาคมถึงเดือนมกราคม ทั้งนี้เพราะ พราหมณ์เชื่อว่า พระอิศวรจะทรงเสด็จลงมาเยี่ยมโลกทุกๆ วันขึ้น 7 ค่ำ เดือนยี่ พระองค์จะทรงประทับอยู่บนโลกเป็นเวลา 10 วัน และเสด็จกลับสรวงสวรรค์ในวันแรม 1 ค่ำ เดือนยี่ ในวันเดียวกันนี้ พระนารายณ์จะเสด็จมาเยี่ยมโลก ประทับอยู่เป็นเวลา 5 วัน และเสด็จกลับสรวงสวรรค์ในวันแรม 5 ค่ำ เดือนยี่

พิธีรับรองพระอิศวรเรียกว่า ‘พิธีตรียัมปวาย’ ขณะที่พิธีรับรองพระนารายณ์เรียกว่า ‘พิธีตรีปวาย’ ด้วยเหตุที่พิธีกรรมทั้งสองเป็นพิธีต่อเนื่องกัน 15 วัน จึงเรียกรวมว่า ตรียัมปวายตรีปวาย พระราชพิธีตรียัมปวายตรีปวาย ประกอบด้วยขั้นตอนพิธีการปลีกย่อยมากมาย อาทิ การโล้ชิงช้า กระบวนแห่พระยายืนชิงช้าไปตามถนนเสาชิงช้าใน 2 วันดังกล่าว พิธีส่งพระอิศวรและพิธีรับพระนารายณ์ในวันแรม 1 ค่ำในโบสถ์พราหมณ์ กระบวนแห่ส่งพระอิศวร พิธีส่งและกระบวนแห่ส่งพระนารายณ์ในวันแรม 5 ค่ำ พิธีกล่อมหงส์ และพิธีโกนจุก เป็นต้น¹ การโล้ชิงช้าเป็นขั้นตอนที่โดดเด่นที่สุด ด้วยลักษณะพิธีกรรมที่ผาดโผน ให้พราหมณ์นำฟีนัน 4 คนขึ้นนั่งกระดานไม้แผ่นเล็กๆ กว้างราวศอกเศษ ยาวราว 3 ศอกเศษ ซึ่งแขวนไว้กับเสาชิงช้า สูงจากพื้นราว 3 วา จากนั้นก็แกว่งไกวกระดานลือไปมา เป็นวงโค้ง นาฬิวันที่นั่งท้ายกระดานคอยค้ำค้ำท้ายบังคับทิศทางกระดาน ส่วนนาฬิวันที่นั่งหัวกระดานต้องพยายามค้ำเงินในถุงกระดาศที่ห้อยไว้กับเสาสูงอีกต้นที่ปักอยู่ข้างๆ เสาชิงช้าให้ได้ ในพระราชพิธีตรียัมปวายตรีปวายครั้งหนึ่งๆ จะจัดให้มีการโล้ชิงช้า 2 ครั้ง คือตอนเช้าวันขึ้น 7 ค่ำครั้งหนึ่ง และตอนเย็นขึ้น 9 ค่ำอีกครั้งหนึ่ง

ในแง่หนึ่ง การโล้ชิงช้าเป็นพิธีกรรมที่ถูกผูกโยงเชิงสัญลักษณ์เข้ากับปรากฏการณ์ธรรมชาติ วิถีแกว่งไกวของกระดานที่เป็นแนวโค้งครึ่งวงกลมถูกเปรียบกับแนวโคจรรูปครึ่งวงกลมของพระอาทิตย์ตั้งแต่เดือน 12 ถึงเดือน 5 ปีถัดมา ช่วงเดือน 12 พระอาทิตย์อยู่ในตำแหน่งโค้งที่สุด และจะค่อยๆ ลดต่ำลงมาถึงตำแหน่งใกล้เส้นขอบฟ้าที่สุดในเดือนยี่ จากนั้นก็เชิดขึ้นจนโค้งสุดอีกครั้งในเดือน 5 กาญจนาคพันธุ์¹ ตั้งข้อสังเกตว่า การโล้ชิงช้าที่กระทำในเดือนยี่น่าจะสื่อถึงการป้องกันไม่ให้พระอาทิตย์ทิ้งโลกดิ่งลงไปโดยไม่หวนคืน และการส่งให้โคจรสูงขึ้นๆ ในเดือนต่อๆ ไป ยามที่พระอาทิตย์โคจรกลับขึ้นในเดือนยี่ถือเป็นเวลาที่สำคัญของพราหมณ์ จึงกำหนดให้เป็นเวลาของการตั้งต้นศักราชใหม่

ในอีกแง่หนึ่ง การโล้ชิงช้าเป็นการแสดงตำนานของพระอิศวรตอนหนึ่ง เรื่องมีอยู่ว่า เมื่อพระพรหมได้สร้างโลกแล้ว ขอให้พระอิศวรไปรักษา แต่พระอิศวรทรงห่วงใยว่า โลกนี้ดูไม่น่าจะแข็งแรง จึงเสด็จลงมาเยี่ยมโลกเพียงพระบาทข้างเดียว ด้วยเกรงว่าถ้าลงมาทั้งสองข้างโลกจะแตก แล้วให้พญานาคอันทรงฤทธิ์มาโล้ย้อยุทธระหว่างขุนเขาสองฝั่งมหาสมุทร การณ์ปรากฏว่าแผ่นดินของโลกยังแข็งแรงดีอยู่ พญานาคทั้งหลายก็โสมนัสเป็นยิ่งนัก ลงสู่สาครใหญ่เล่นน้ำ และเฉลิมฉลองกันเป็นการใหญ่ในความหมายเชิงสัญลักษณ์ เสาชิงช้าทั้งคู่คือ ขุนเขาทั้งสองฝั่งมหาสมุทร นาฬิวันซึ่งสวมหัวนาค หมายถึง พญานาค การแสดงโล้ชิงช้านอกจากจะสื่อเรื่องราวในตำนานแล้ว ยังสื่อนัยทางการเมืองอีกด้วย กล่าวคือ เป็นการแสดงให้เห็นว่าแผ่นดินที่ใดกระทำพิธีแล้วนั้นจะมีความเจริญรุ่งเรืองแข็งแรง มีความสามัคคี ไม่มีวันจะแตกสลายลงไป

นอกจากวัดสุทัศน์ เสาชิงช้าและเทวสถานโบสถ์พราหมณ์แล้ว ย่านศูนย์กลางพระนครใหม่ยังเป็นที่ตั้งศาสนสถานอีกแห่งคือ ‘ศาลเจ้าพ่อเสือ’ ศาลเจ้าพ่อเสือถูกสร้างขึ้นตั้งแต่ต้นสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ บริเวณริมถนนเสาชิงช้าใกล้ๆ กับเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ อันเป็นแหล่งอาศัยของชุมชนจีนแต่เดิม เช่นเดียวกับที่โบสถ์พราหมณ์เป็นศูนย์รวมจิตใจของพวกพราหมณ์ และวัดเป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวพุทธ ศาลเจ้าพ่อเสือทำหน้าที่เป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวจีน กระนั้นก็ตาม เทพเจ้าประจำศาลกลับเกี่ยวพันกับตำนานพื้นบ้านของย่านวัดมหรธรรณพาราม เทพเจ้าประจำศาล คือ ‘เสียนเทียนซ่งตี้’ หรือ เจ้าพ่อเสือ ในศาลมีรูปเสือประดิษฐานอยู่บนแท่นซึ่งบรรจุกระดูกเสือ รูปเสือเป็นที่สถิตดวงวิญญาณเสืออันศักดิ์สิทธิ์ตามตำนานตามความเชื่อของชาวจีน เสือเป็นสัตว์มีฤทธิ์เดชมาก สามารถปราบผีหรือสิ่งเลวร้ายของชีวิตได้ เจ้าพ่อเสือมีฐานะเป็นเทพเจ้าชั้นรอง แต่ก็เป็นที่นิยมกราบไหว้ โดยเฉพาะคนที่กำลังมีคดีความ ต้องขึ้นศาล ชาวบ้านเชื่อว่าวิญญาณศักดิ์สิทธิ์คอยปกป้องรักษาชุมชนให้ร่มเย็นเป็นสุข ทั้งยังบันดาลให้พ้นเคราะห์ และได้ลาภผลพูนทวี

ในสมัยรัชกาลที่ 3 ย่านศูนย์กลางใหม่ของพระนครได้กลายเป็นแหล่งชุมนุมศาสนสถานของทั้งพราหมณ์ พุทธ และจีน ย่านศูนย์กลางใหม่มิใช่จะมีแต่ศาสนสถานเป็นหลักเท่านั้น หากยังเป็นที่ตั้งตลาดใหญ่แห่งหนึ่งของพระนครเรียกว่า ‘ตลาดเสาชิงช้า’ อีกด้วย

อันแหล่งชุมนุมศาสนสถานในพระนครนั้นหาได้เป็นสิ่งแรกมีในสมัยรัตนโกสินทร์ไม่ หากมีปรากฏก่อนหน้าตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว แหล่งชุมนุมศาสนสถานในพระนครหรืออยุธยาอยู่ในย่าน ‘ชีกุน’ ย่านดังกล่าวอยู่ถัดจากวัดพระศรีมหาธาตุลงมาทางใต้ เป็นบริเวณที่ถนนสายสำคัญ สองสาย คือสายที่วิ่งผ่ากลางเมืองตามแนวเหนือ-ใต้ กับถนนที่วิ่งผ่ากลางเมืองตามแนวตะวันออก- ตะวันตก มาตัดกันตรงประมาณใจกลางเมือง ตรงจุดตัดนั้นเรียกว่า ‘ตะแลงแกง’ ย่านชีกุนเป็นที่ตั้งศาลผีที่สำคัญอยู่ 3 ศาล ได้แก่ ศาลหลักเมือง ศาลพระเสื้อเมือง และศาลพระทรงเมือง และเทวสถานพราหมณ์อีก 3 แห่ง คือ เทวสถานพระอิศวร เทวสถานพระพิฆเนศ และเทวสถานพระนารายณ์ ใกล้ๆ กับเทวสถานพราหมณ์เป็นที่ตั้ง ‘เสาชิงช้า’ สำหรับการพระราชพิธีตรียัมปวาย

นอกจากศาสนสถานเหล่านี้แล้ว ย่านชีกุนยังมีตลาดใหญ่เรียกว่า ‘ตลาดเสาชิงช้าชีกุน’

ความคล้ายคลึงกันของย่านวัดสุทัศน์และย่านชีกุน ในแง่ที่เป็นแหล่งชุมนุมศาสนสถาน และมีตลาดใหญ่ในย่านย่อมบ่งชี้ถึงความสืบเนื่องทางความคิดการวางผังพระนครว่าด้วย ‘ศูนย์กลางทางด้านศาสนา’ จากสมัยอยุธยา มาสู่สมัยรัตนโกสินทร์ จากข้อมูลก่อนหน้า จะเห็นได้ว่าย่านศูนย์กลางพระนครบริเวณวัดสุทัศน์หาได้ถูกริเริ่มในปลายรัชกาลที่ 1 ไม่ แต่ได้ก่อตัวขึ้นตั้งแต่ขบปีแรกๆ ของการย้ายพระนครมายังฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา เมื่อมีการตั้งเสาชิงช้า โดยการริเริ่มของพระครูสิทธิชัย และการสร้างเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ อันที่จริง สิ่งก่อสร้างทั้งสองเกิดขึ้นเพียงหนึ่งปี หลังจากที่มีการขุดคลองรอบกรุงเพื่อขยายเขตกำแพงพระนครมา

ทางตะวันออก ซึ่งเป็นการกำหนดขอบเขตพระนครใหม่ ในแง่นี้ อาจกล่าวได้ว่า ศูนย์กลางพระนครดังกล่าวก่อร่างขึ้นพร้อมๆ กับการสร้างกรุง การตั้งเสาชิงช้า ณ ย่านนี้มีได้กระทำไปเพราะเหตุที่ย่านนี้มีโบสถ์พราหมณ์และชุมชนพราหมณ์อยู่เดิม แต่เป็นการกระทำอย่างตระหนักรู้ว่าบริเวณที่ตั้งนั้นอยู่ตรงราวใจกลางของพื้นที่เขตกำแพงพระนครใหม่ หรืออีกนัยหนึ่ง พระครูสิทธิชัยกราบั้งคมทูลให้ตั้งเสาชิงช้าตรงย่านนี้เพราะเห็นว่าเป็นบริเวณกึ่งกลางพระนคร การสร้างวัดมหาสุทธารวาสในอีกกว่าสองทศวรรษให้ หลังย่อมมองได้ว่าเป็นการเจริญรอยตามแนวคิดศูนย์กลางทางด้านศาสนาที่ได้เริ่มไว้ก่อนแล้ว

แม้ย่านวัดสุทัศน์และย่านชีกุนจะมีลักษณะเป็นศูนย์กลางด้านศาสนาของพระนครเหมือนกัน แต่ย่านทั้งสองก็มีความแตกต่างกันอย่างสำคัญ ย่านชีกุนนั้นเป็นที่ชุมนุมศาสนสถานเฉพาะแต่ฝ่าย พราหมณ์และฝ่ายผี ไม่มีฝ่ายพุทธและฝ่ายจีน ส่วนย่านวัดสุทัศน์มีฝ่ายพุทธ พราหมณ์และจีน แต่ไม่มีฝ่ายผี ย่านวัดสุทัศน์เป็นที่ตั้งพระอารามหลวงซึ่งกำหนดให้เป็นศูนย์กลางพระนครโดยเฉพาะ ขณะที่ย่านชีกุนกลับไม่มีพุทธสถานที่มีความสำคัญระดับนั้น วัดพระศรีมหาธาตุซึ่งเป็นศูนย์กลางพระนครศรีอยุธยาแต่ดั้งเดิมนั้นอยู่ถัดจากย่านนี้ขึ้นไปทางเหนือ ย่านชีกุนเป็นที่สถิตของศาลผีสำคัญของพระนคร ขณะที่ย่านวัดสุทัศน์มีเพียงศาลเทพเจ้าจีน

อาจมองได้ว่า ความแตกต่างระหว่างย่านวัดสุทัศน์กับย่านชีกุนดังกล่าว สะท้อนให้เห็นถึงการให้ความสำคัญในเรื่องศาสนาที่ต่างกันของสองยุคสมัย ในสังคมยุคนั้น แม้พุทธศาสนาจะดำรงอยู่เป็นศาสนาหลัก แต่สำนักในระบบความเชื่อกลับเป็นการผสมผสานอย่างกลมกลืนกันของพุทธ พราหมณ์ และไสย หรือ การถือผี ซึ่งเรียกรวมว่า ‘พระศาสนา’ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพระศาสนา ประกอบไปด้วยทั้งพระพุทธรูป พระธรรม เทพ เทวดา และผีสงปะปนกัน ผู้คนในสมัยนั้นมิได้แยกแยะว่า พิธีกรรมทางศาสนาใด ไม่ว่าจะเป็นการบูชาเทพเจ้าของพราหมณ์ การไหว้ผีของชาวบ้าน หรือการสวดมนต์ของสงฆ์ จะเป็นพุทธ พราหมณ์ หรือไสย แต่ถือรวมเป็นพิธีกรรมในพระศาสนาทั้งหมด ดังนั้น แม้พระภิกษุจะประกอบพิธีไสยศาสตร์ พิธีพราหมณ์จะมีการสวดมนต์บูชาพระพุทธรูป หรือ พิธีไหว้ผีจะมีพระภิกษุเป็นประธาน ก็ได้ถือได้ว่าเป็นการกระทำนอกรีตพระศาสนาแต่อย่างใด¹¹ ในสังคมต้นรัตนโกสินทร์ สำนักในระบบความเชื่อเขี่ยนี้ยังดำรงอยู่ แต่ดังที่ได้อภิปรายไว้ในบทที่ 4 ขนชั้นนำสยามพยายามเชิดชูพุทธศาสนาขึ้นเป็นอุดมการณ์ของรัฐเหนือลัทธิความเชื่ออื่นๆ ดังนั้น การอันเกี่ยวโยงกับพุทธศาสนาจึงได้รับการขบขันให้โดดเด่นกว่าที่เคยถือปฏิบัติกันมาในสมัยอยุธยา นอกจากนี้ ยังมีการชำระพุทธศาสนาให้บริสุทธิ์ โดยการพยายามแยกพราหมณ์และไสยออกจากพุทธ และยกให้คติพุทธซึ่งถ่ายทอดทางพระไตรปิฎกเป็นสังฆธรรมสูงสุด คติพราหมณ์ยังคงความสำคัญในระดับรอง ในฐานะเครื่องปรุงแต่งให้สถาบันพระมหากษัตริย์คู่ศักดิ์สิทธิ์ขริบขล่ง และเครื่องส่งเสริมตอกย้ำคำอธิบายว่าด้วยโลกและจักรวาลเชิงพุทธซึ่งเป็น

¹¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “พุทธกับไสย” *ศิลปะวัฒนธรรม* 12, 4 (กุมภาพันธ์ 2534)

ฐานให้กับระบอบการปกครองของพระมหากษัตริย์รัตนโกสินทร์ ส่วนคติไสยนั้นถูกทำให้ด้อยค่าลง การใดของไสยที่ไม่ต้องตามพระไตรปิฎกกลายเป็นเรื่องนอกรีต ศาลผีกกลายเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ชั้นรอง เมื่อเทียบกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทางพุทธและพราหมณ์

สำหรับย่านศูนย์กลางพระนครใหม่ของกรุงเทพมหานคร หาดนคร ความสำคัญของพุทธศาสนาในฐานะอุดมการณ์แห่งรัฐถูกสื่อออกมาทางกายภาพอย่างชัดเจนด้วยการสร้างวัดสุทัศน์ให้มีขนาดใหญ่โต โอ้อ่า กอปรด้วยแบบแผนสถาปัตยกรรมที่จำลองจักรวาลภูมิอย่างพร้อมมูล ขณะที่ศาสนสถานอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ก็ดี ศาลเจ้าจันทน์ก็ดี ล้วนมีขนาดย่อม ทั้งมิได้หรูหราอลังการ ส่วนเสาชิงช้าแม้จะมีโครงสร้างสูงชะลูดสะดุดตา แต่เมื่อเปรียบกับวิหารหลวงและอุโบสถวัดสุทัศน์ กลับดูแคระแกรนไปถนัด ความพยายามในการแยกไสยออกจากพุทธ และลดคุณค่าของไสยลง ทำให้ศาลผีประจำเมืองถูกลดความสำคัญลง ในบรรดาผีประจำพระนครศรีอยุธยาทั้งสาม อันได้แก่ พระหลักเมือง พระเสื้อเมือง และพระทรงเมือง มีเพียงพระหลักเมืองเท่านั้นที่มีศาลประจำในกรุงเทพมหานคร ที่สำคัญ ศาลหลักเมืองดังกล่าว มิได้ตั้งรวมอยู่กับศาสนสถานอื่นๆ ที่ศูนย์กลางพระนครย่านวัดสุทัศน์ แต่กลับไปตั้งอยู่ในเขตพระนครชั้นในใกล้พระบรมมหาราชวัง

ในแง่หนึ่ง ศูนย์กลางพระนครใหม่ของกรุงเทพมหานครคือการสืบทอดธรรมเนียมการสร้างบ้านแปงเมืองครั้งอยุธยา แต่ในอีกแง่หนึ่ง ศูนย์กลางแห่งนี้ก็สร้างขึ้นตามความเหมาะสมของสภาพการณ์แห่งยุคสมัยซึ่งแตกต่างไปอย่างมากจากสมัยอยุธยา หากเทียบเคียงกับพระนครศรีอยุธยา อาจมองได้ว่า ศูนย์กลางพระนครใหม่ของกรุงเทพมหานคร ดูเสมือนการรวมเอาย่านเทวสถานชุกชุมกับวัดพระศรีมหาธาตุเข้าไว้ด้วยกัน แต่ตัดทอนส่วนที่ขัดแย้งกับอุดมการณ์แห่งยุคออกไป วัดสุทัศน์นั้นสำคัญเฉกเช่นวัดพระศรีมหาธาตุของอยุธยา ขณะที่เทวสถานโบสถ์พราหมณ์และเสาชิงช้าคือการจำลองส่วนหนึ่งของย่านชุกชุมมาไว้ที่กรุงเทพมหานคร

สรุปท้ายบท

แต่ดั้งเดิมนั้น เมืองใหญ่ๆ ในดินแดนภาคพื้นทวีปของภูมิภาคอุษาคเนย์ มักมีวัดสำคัญอย่างวัดพระศรีมหาธาตุเป็นศูนย์กลาง การยกให้วัดสำคัญเป็นศูนย์กลางเมืองบ่งชี้ว่า สังคมยุคนั้น ผูกพันกับความเชื่อทางศาสนาอย่างลึกซึ้ง และเชื่อว่าความศักดิ์สิทธิ์เกี่ยวโยงกับความเป็นไปของบ้านเมือง การวางผังเมืองโดยกำหนดให้พระบรมสารีริกธาตุอยู่ใจกลางเมืองสื่อถึงการมีพระพุทธรูปเจ้าสถิตอยู่ ณ แกนจักรวาล คอยปกป้องรักษา และคำขูให้บ้านเมืองเจริญรุ่งเรือง แบบ ผังของวัดพระศรีมหาธาตุที่จำลองโครงสร้างจักรวาลตามคติจักรวาลมณฑลนั้น เป็นไปเพื่อสร้างความผสมกลมกลืนระหว่างรัฐกับจักรวาลภูมิอันศักดิ์สิทธิ์ อันจะนำมาซึ่งความปึกติสุขแก่บ้านเมืองตลอดไป

ธรรมเนียมการสร้างวัดเป็นศูนย์กลางเมืองปรากฏให้เห็นในพระนครศรีอยุธยา นับแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมาด้วยเช่นกัน อย่างไรก็ตาม ในปลายพุทธศตวรรษที่ 20 ธรรมเนียมดังกล่าวได้ถูกละทิ้งไป วัดพระศรีมหาธาตุถูกลดความสำคัญลง เมื่อมีการสร้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ในพระบรมมหาราชวังให้เป็นวัดที่สำคัญที่สุดของราชสำนัก ของพระนครและของราชอาณาจักร การลดความสำคัญของวัดพระศรีมหาธาตุ และเพิ่ม ความสำคัญของวัดในพระบรมมหาราชวัง เท่ากับเป็นการเปลี่ยนย้ายศูนย์กลางพระนครจากเดิมที่เคยเป็นวัด ไปเป็นพระบรมมหาราชวัง การที่พระบรมมหาราชวังรวมเอาวัดสำคัญของราชอาณาจักรเข้าไว้ในตัวอย่าง เบ็ดเสร็จ ถือได้ว่าเป็นสัญลักษณ์ ของทั้งการรวมอาณาจักรและศาสนจักรเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และการ รวมศูนย์อำนาจทางการเมืองและวัฒนธรรมเข้าไว้ที่สถาบันพระมหากษัตริย์

ธรรมเนียมการมีวัดประจำพระบรมมหาราชวังได้รับการสืบทอดต่อมาในสมัยธนบุรี และสมัยรัตนโกสินทร์ ใน สมัยธนบุรี พระราชวังของพระเจ้าตาก มีวัดแจ้งและวัดท้ายตลาดอยู่ในอาณาเขต ส่วนในสมัยรัตนโกสินทร์ พระบรมมหาราชวังก็มีวัดพระศรีรัตนศาสดารามอยู่ในอาณาเขต พร้อมทั้งกับการสืบทอดธรรมเนียมดังกล่าว ธรรมเนียมการมีวัดเป็นศูนย์กลางพระนครก็ตกทอดมาด้วย อย่างไรก็ตาม ในปลายรัชกาลที่ 1 หรือกลางพุทธ ศตวรรษที่ 24 ธรรมเนียมการสร้างวัดเป็นศูนย์กลางพระนครได้ถูกรื้อฟื้นขึ้นมาอีกครั้ง เมื่อพระบาทสมเด็จพระ พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีพระราชดำริให้สร้างวัดมหาสุทธารวาสขึ้น ณ พื้นที่กึ่งกลางทางภูมิศาสตร์ของพระ นคร อันที่จริง พื้นที่กึ่งกลางทางภูมิศาสตร์ของพระนครนั้น เริ่มก่อรูป เป็นศูนย์กลางพระนครแห่งที่สองตั้งแต่ ต้นรัชกาลที่ 1 เมื่อมีการตั้งเสาชิงช้าขึ้นในบริเวณดังกล่าว แม้จะมีเค้าย่างปรากฏแทบจะพร้อมๆ กับการ สถาปนาพระนคร แต่ความเป็นศูนย์กลางพระนครของบริเวณนี้ปรากฏเป็นรูปธรรมก็ล่วงเข้าสมัยรัชกาลที่ 3 หรือช่วงเวลาภายหลังจากที่วัดมหาสุทธารวาสสร้างเสร็จและเปลี่ยนนามเป็นวัดสุทัศน์

ในต้นพุทธ ศตวรรษที่ 25 กรุงเทพมหานครเป็นเมืองที่มีสองศูนย์กลางอย่างเด่นชัด ศูนย์กลางแรกคือ พระบรมมหาราชวัง และศูนย์กลางที่สองคือย่านวัดสุทัศน์ ศูนย์กลางแรกซึ่งเป็นจุดกำเนิดของเมือง เป็นศูนย์ รวมของอำนาจทางการเมืองการปกครอง เป็นที่สถิตของความศักดิ์สิทธิ์สูงสุดของราชอาณาจักร และเป็นแหล่ง ชุมชุมของชนชั้นสูง ขณะที่ศูนย์กลางแห่งที่สองซึ่งพัฒนาขึ้นพร้อมๆ กับการเติบโตของพระนคร เป็นศูนย์ รวมศาสนสถานสำคัญ ทั้งยังเป็นแหล่งชุมนุมชนและย่านการค้าของสามัญชนในพระนคร

จากการอภิปรายที่ผ่านมา พอสรุปได้ว่า การก่อร่างของศูนย์กลางพระนครทั้งสองเกี่ยวโยงกับ 2 ปัจจัยซึ่ง สัมพันธ์กัน คือ 1) ปัจจัยทางความเชื่อ และ 2) ปัจจัยทางการเมือง ศูนย์กลาง พระบรมมหาราชวัง อัน ประกอบด้วยพระราชฐานกับพระอารามหลวง แสดงถึงการหลอมร วมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของฝ่าย อาณาจักรกับฝ่ายศาสนจักร อย่างไรก็ตาม องค์ประกอบสองฝ่ายหาได้มีฐานะเท่าเทียมกัน การที่พระอาราม

คูบ้านคูเมืองมีฐานะเป็นเพียงส่วนประกอบหนึ่งของพระบรมมหาราชวัง ทั้งยังปราศจากพระสงฆ์ และทำหน้าที่รองรับพระราชพิธีเป็นส่วนใหญ่ ย่อมสื่อถึงการครอบงำของฝ่ายอาณาจักรเหนือฝ่ายศาสนจักร ในแง่หนึ่ง สิ่งนี้เป็นเรื่องย้อนแย้งกับนโยบายของผู้ปกครองสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่เน้นยกย่องเชิดชูพุทธศาสนาให้เป็นอุดมการณ์สูงสุดของรัฐ หากแปรความตรงตัว ศูนย์กลางที่รวมพระราชฐานและพระอารามเข้าด้วยกันน่าจะหมายถึงการปกครองที่มีศาสนาชั้นนำ แต่ในความเป็นจริง พุทธศาสนากลับมิได้ทำหน้าที่กำกับการใดๆ หากถูกใช้เป็นเครื่องมือในการส่งเสริมความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์ ศูนย์กลางพระบรมมหาราชวัง ช่วยยกฐานะสถาบันพระมหากษัตริย์ เนื่องจากศูนย์กลางแห่งนี้แสดงถึงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของพระศาสนากับพระมหากษัตริย์ ยิ่งผู้ปกครองสยามสมัยต้นรัตนโกสินทร์ดำเนินนโยบายชำระและเชิดชูพุทธศาสนาเพียงใด ความศักดิ์สิทธิ์และความสำคัญของพุทธศาสนาก็ยิ่งเพิ่มพูนขึ้น และสถาบันพระมหากษัตริย์ซึ่งผูกโยงเข้ากับพุทธศาสนาในทางกายภาพที่เห็นประจักษ์ กษัตริย์ในพระบรมมหาราชวังย่อมพลอยได้รับการยกระดับความศักดิ์สิทธิ์ไปด้วย สิ่งนี้คือการเสริมสร้างสิทธิธรรมในการปกครองราชอาณาจักรของผู้ปกครองสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่มีน้ำหนักที่สุดอย่างหนึ่ง

ในการก่อรูปของศูนย์กลางที่สอง ปัจจัยทางความเชื่อจะมึน้ำหนักกว่าปัจจัย ทางการเมืองมาก จุดเริ่มของการเป็นศูนย์กลางเกิดจากความเชื่อทางศาสนาล้วนๆ การตั้งเสาชิงช้า ณ ศูนย์กลางทางภูมิศาสตร์ของพระนครเป็นความเชื่อฝ่ายพราหมณ์อันเก่าแก่ที่พระมหากษัตริย์ยอมรับว่าจะช่วยเสริมสิริมงคลและความมั่นคงให้กับราชอาณาจักร การสร้างวิหารใหญ่ที่มีพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ประดิษฐานไว้ในบริเวณเดียวกันได้แบบอย่างมาจากวัดพนัญเชิงในพระนครอยุธยา จึงเป็นการดำเนินรอยตามการเสริมสิริมงคลแก่พระนครดังที่เคยมีมาในสมัยอยุธยา ในตอนปลายรัชกาลที่ 1 การกระบวนการสร้างความปลอดภัยให้การปกครองจะไม่ใช้เรื่องคอขาดบาดตายเท่าในช่วงต้นรัชสมัย เนื่องจากระบอบจักรีมีความมั่นคงทางการเมืองในระดับที่วางใจได้ ดังนั้น การปรุงแต่งศาสนาให้เสริมสร้างสิทธิธรรมของพระมหากษัตริย์จึงไม่มีความจำเป็นต้องดำเนินการอย่างเข้มข้นดังแต่ก่อน รูปแบบวัดสุทัศน์ในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นการฟื้นฟูความเชื่อเรื่องวัดกลางพระนครที่เคยถือปฏิบัติในสมัยต้นอยุธยา ซึ่งมุ่งแปลโครงสร้างจักรวาลตามคติจักรวาลมณฑลเป็นกายภาพ และจำลองมาไว้บนผืนพิภพ เพื่อสร้างความกลมกลืนระหว่างรัฐ กับจักรวาลภูมิอันศักดิ์สิทธิ์ กระนั้นก็ตาม ปัจจัยทางการเมืองใช้ว่าไม่ปรากฏร่องรอยเลยในการก่อรูปศูนย์กลางพระนครแห่งที่สอง แบบผังพุทธาวาสของวัดสุทัศน์ซึ่งจำลองสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ แสดงให้เห็นถึงความพยายามในการเชื่อมโยงพระพุทธรูปเจ้า และพระอินทร์เข้ากับพระมหากษัตริย์ การดังกล่าวย่อมบ่งชี้ว่า การสร้างสัญลักษณ์ที่ผูกโยงการเมืองกับศาสนาเพื่อรับรองระบอบการปกครองยังมิได้ถูกละทิ้งไป และสิ่งนี้ปรากฏชัดแจ้งอย่างเป็นรูปธรรมที่ศูนย์กลางพระนครแห่งที่สอง การแสดงออกซึ่งสิทธิธรรมในการปกครอง ณ ศูนย์กลางพระนครแห่งที่สอง มีความสำคัญไม่น้อยในเชิงการเมือง

อันศูนย์กลางพระนครแรกนั้นเป็นที่สงวนของชนชั้นสูง ขณะที่ศูนย์กลางที่ สองเปิดกว้างสำหรับคนทั่วไป การเป็นที่ที่สามัญชนสามารถเข้าถึงได้ทำให้การแสดงออกซึ่งสิทธิธรรมถูกประกาศให้สาธารณชนได้รับรู้ในวงกว้าง